МЕТОДОЛОГИЯ

за обучение на специалисти за подготовка на децата и младежите, живеещи в резидентни услуги, за живот в общността

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

МЕТОДОЛОГИЯ
за обучение на специалисти
за подготовка на
децата и младежите,
живеещи в резидентни услуги,
за живот в общността

Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца,
Нов български университет
ул. „Хан Крум“ 38А, София, 1142, тел.: +359 2 403 20 30
info@knowhowcentre.org
https://knowhowcentre.nbu.bg/

НОУ–ХАУ ЦЕНТЪР
ЗА АЛТЕРНАТИВНИ ГРИЖИ
ЗА ДЕЦА, НБУ

МЕТОДОЛОГИЯ

за обучение на специалисти за подготовка на децата и младежите, живеещи в резидентни услуги, за живот в общността

Как да използваме възможностите на средата и как да се справяме с рисковете в нея

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

Изготвянето на настоящата методика е финансирано от Програмата на Европейския съюз за права, равенство и гражданство (2014–2020 г.). Съдържанието на този продукт представлява възгледите само на авторите и е тяхна отговорност. Европейската комисия не поема никаква отговорност за използването на информацията, която той съдържа.

Методология за обучение на специалисти за подготовка на децата и младежите, живеещи в резидентни услуги, за живот в общността.
Как да използваме възможностите на средата и как да се справяме с рисковете в нея

Коректор: Марио Коев

ул. „Монтевидео“ 21, 1618 София
www.nbu.bg
bookshop.nbu.bg

© МТ Студио – корица, дизайн и предпечатна подготовка

Печат: „Симолини-94“ ООД

ISBN 978-619-233-304-1 (печатно издание)
978-619-233-305-8 (електронно издание)

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение

Създаването на личен проект за живота след напускане на държавната грижа е труден процес за всеки човек, защото той изисква разбиране на собствените възможности и ограничения, познаване на ресурсите и рисковете на обкръжението. За деца от резидентни услуги тази задача е още по-сложна поради причини, свързани с живота, воден в специфичната среда на системата за закрила, както и поради често травматичен или липсващ опит с най-близките им хора – първо, тези деца и младежи имат малко или никакъв опит от общуване в семейство, което ги лишава от умения за създаване на отношения на доверие; второ, деца, живеещи в резидентни услуги, имат ограничен опит от взаимоотношения, съобразени с изискванията на общностите; трето, те не познават институциите, които регулират обществото; четвърто, в средата на услугата те рядко имат възможност да оценяват собственото си поведение чрез себерефлексия или на базата на обратната връзка от другите; пето, деца, живеещи в резидентни услуги, малко познават своите собствени способности, тъй като са лишени от естествената подкрепяща среда на семейството, в която обикновено тези способности се разпознават и насърчават; шесто, на деца, живеещи в услуги, общностите гледат с недоверие, което води до конфликти и общо преживяване за несигурност и от двете страни.

Работата по създаване на личен проект за живота (ЛПЖ) на деца и младежи, живеещи в резидентни услуги, е иновативна задача, тъй като липсва опит от подобни програми, които да създадат възможност за връзка между настоящето и бъдещето на млади хора, живеещи в държавна грижа. За някои непълнолетни това ще бъде първи опит да се вгледат в себе си, да осмислят отношенията си с

другите, да фантазират. Затова методологията цели да помогне на специалистите да създадат такива отношения с децата клиенти на услуги, които ще им помогнат тези проекти да се развият.

Подходите и методите на работа, които методологията развива, са базирани на намерилия приложение в практиката на много европейски страни модел „Лънди“, разработен от проф. Лаура Лънди от Кралския университет на Белфаст, с четири основни компонента, свързани с прилагане на чл. 12 от Конвенцията на ООН за правата на детето (1989 – КПД) за участие на децата – **ПРОСТРАНСТВО; ГЛАС; АУДИТОРИЯ; ВЛИЯНИЕ.**

Методологията е организирана около четири въпроса, по които децата ще мислят, докато създават своите лични проекти за живота:

1. Кои са видовете „среда“?
2. Кои са рисковете, които всяка една среда крие, и какви са стратегиите за справяне с тях?
3. Кои са възможностите на всяка една среда и как да ги използвам?
4. Кои са възможностите и рисковете в мен при реализирането на моя проект?

Цели и структура на методологията

Главната цел на методологията е да стане инструмент за развитие на уменията на непълнолетните за:

- ✓ оценка на възможностите и рисковете на средата, в която живеят;
- ✓ създаване на личен проект за живота след напускане на държавната грижа;
- ✓ интегриране в личните проекти на знания за себе си – както възможности и силни страни, така и ограничения.

Структура и предназначение на методологията

Методологията е създадена да бъде използвана от обучители, специалисти, които работят с децата по техните лични проекти, и от деца и младежи, живеещи в резидентни услуги. За улеснение методологията озаглавява отделните текстове „за обучители“, „за специалисти“, „за деца и младежи“ и ги обозначава в различни цветове.

Методологията включва: 1. знания, 2. методи за разработване на индивидуалните проекти на децата и младежите за живота след напускане на държавната грижа в определено обкръжение (среда), 3. методи за преподаване на съдържанието ѝ. По-конкретно темите на методологията са:

- Знания за развитието на хората.
- Знания за очаквани трудности в интеграцията на хора, живели в услуги.
- Знания за видове „обкръжения“ с техните възможности и рискове.
- Методически указания за обучителите.
- Задачи и материали за специалистите при работа по индивидуалните планове на децата.
- Материали за деца и младежи, които разработват своите лични проекти.

Съдържанието за обучителите:

Тъй като обучителите трябва да подготвят екипи от специалисти, способни да прилагат модела „Лънди“, те трябва да приложат същия модел към специалистите. Това е така, защото предаването на един модел може да стане единствено и само, ако предаващият го е преживял този модел. В противен случай обучението остава „на хартия“. Затова методологията отговаря на (възможни) въпроси на обучителите, свързани с четирите основни компонента на модела „Лънди“:

- Как да предоставя безопасно пространство за участие на обучаемите?

- Как да подпомогна изразяването на възгледите им?
- Как да включа възгледите им в развитието на проекта и в работата по индивидуалните планове на децата и младежите?
- Как да ги подготвя така, че техният опит да стане част от резултатите на проекта?

Съдържанието за специалистите:

Тъй като създаването на личните проекти изисква специалисти и деца да работят заедно, съдържанието на методологията отговаря на (възможни) въпроси на специалистите:

- Как да разбера по-добре детето/младежа, с когото ще работя?
- Как да създам такива отношения с него, които ще ни помогнат да работим заедно?
- Как да откроя неговите силни страни и ограничения, които да ми помогнат да му партнирам, когато създава своя личен проект?

Съдържанието за децата и младежите:

Децата и младежите могат да развиват лични проекти на базата на знания за себе си и за обкръженията. Ето защо съдържанието на методиката включва както знания за всяка една среда, така и методи, чрез които те могат да развият умения за разбиране на собственото си поведение, за осмисляне на опита си. Методологията съдържа отговори на (възможни) въпроси като:

- Какво трябва да знам за средата извън услугата, което да ми помогне да се подготвя за живота в нея?
- Какво трябва да знам за себе си и за другите, за да мога да се адаптирам към средата, в която ще живея?
- Какво трябва да знам за себе си и за другите, за да мога да искам другите да се адаптират към мен?

Част I.

Знания за поведението на хората с фокус върху деца, лишени от родителски грижи

Развитието на личен проект за живота се базира върху разбирането на собственото поведение. Ключова роля в създаването на ЛПЖ имат специалистите, които ще подпомогнат това себеразбиране. За да бъдат подготвени за това, те трябва да имат предварителна идея за развитието на младия човек и потенциалните предизвикателства пред неговата успешна интеграция в общността. Затова по-долу са представени теоретични знания за развитието на човека.

Важните научни тези, върху които е базирано разработването на методиката, са:

- Всяко дете има уникална история на развитие.
- Всяко дете се ражда с потенциал.
- Развието на потенциала на детето зависи от това дали то има отношения на доверие със средата – с родители, близки, приятели, учители.
- Най-важното отношение, което определя дали и в каква степен потенциалът на всеки човек ще се развие, е това с родител или с човек, който влиза в родителска роля. Тези отношения се наричат „отношения на привързаност."
- Възрастните създават отношения на доверие с детето, когато отговарят на неговите потребности за развитие. Те са: 1) чуване на това, което детето показва или казва, 2) разбиране на посланието и 3) отговор. Разбирането е най-трудно!
- Когато такъв човек липсва, детето е тревожно и не може да учи, да разбира другите и себе си, да контролира емоциите и поведението си.
- Позитивните промени започват, когато се намери възрастен, с когото детето да развие доверие.
- Развитието на доверие е трудно, когато създадено недоверие в миналото се е превърнало в матрица на всички отноше-

ния. Тогава те се преживяват от детето като враждебни и непостоянни.

- Специалистите, които работят с недоверчиви деца, трябва да работят в екип и да бъдат подкрепяни, за да създадат отношения на доверие с детето и да разберат вътрешния му свят.
- Интегрирането на детето в общността зависи от потенциала му да общува, да се адаптира към средата и/или да я променя на базата на оценка на нейни рискове или възможности.
- Работата с непридружени деца бежанци изисква както подкрепа на тяхното развитие, което зависи от наличието или отсъствието на горните фактори, така и от способността на средата, в която живеят, да се адаптира към спецификата на културата, която тези деца представляват, езика, който говорят, травмите, които са преживели.

1. Теоретични рамки

Изложените дотук тези са резултат от изследвания в областта на няколко теории:

Его-психология е психодинамична теория, която разглежда развитието на индивида като преход от един стадий в друг, по-горен, като крайна цел на това развитие е успешната му адаптация към заобикалящата го среда. Адаптацията може да бъде посредством приспособяване към обкръжението или посредством промяна на средата. Развитието на хората според тази теория може да бъде „фиксирано“ в определен стадий, когато в средата липсват условия за преход. В тези случаи индивидът не успява да разреши специфични за всеки преход задачи и неговата адаптация към средата не е успешна (Атанасов, 2017). (Виж Допълнителни материали за обучители и специалисти.)

Теория на привързаността разглежда развитието на индивида като резултат от отношението му с майката, най-важен период от който е първата година от живота. Ключова тема на тази теория е темата за раздялата с родителя в живота на детето, тъй като такава раздяла го поставя в ситуация на повишена и често хронична тревога, която му пречи да се учи, да създава отношения, да изучава средата си. Теорията разглежда начините, по които ранните отношения създават матрица на отношения, които детето е възможно да възпроизвежда през целия си живот (Маркова, 2017). (Виж Допълнителни материали за обучители и специалисти.)

Теория на травмата, регрес и фиксация. Има събития, които наричаме травматични. Това са насилието, неглижирането, загубата. Те са предизвикателства пред нормалния ход на развитието и могат да го спрат. Спирането на развитието наричаме „фиксация“. Често загубата на близък човек води до такива промени в живота на

страдащите, че те не са в състояние да продължат нормалния ход на живота си. Ако подобна травма се случи рано в детството, индивидът може да продължи да израства физически, но емоционално – не. Има хора, които видимо изглеждат зрели, но емоционалната им възраст е на двегодишно дете. „Грешката“ на другите в тези случаи е, че очакванията им не отговарят на възможностите на този човек.

Регресът се случва, когато човек се връща като поведение и емоции назад в развитието си вследствие на травматично преживяване. В ситуация на силен страх хората често изгубват способността си да се справят автономно, те „регресират“ до състояние на зависимост например.

Травмата кара индивида да повтаря несъзнавано сюжета на травмирането (напр. жени, жертви на изнасилване, могат да предизвикват насилие). Несъзнаваният стремеж е да се създаде същата ситуация, но да се постигне различен резултат – резултат, в който жертвата успява да се спаси или постигне контрола, който е изгубила в ситуацията на насилие.

Неглижиране/пренебрегване. За разлика от травмата неглижирането е често хроничен проблем. Причината за него е трудността на родителя да изпълни необходимите задачи по отношение на развитието на детето. Такива трудности могат да бъдат бедност, заболяване, инвалидност, изключеност от общността, насилие в семейството.

Останал незабелязан, пренебрегнатият не може да се възползва от най-важния, мотивиращ развитието фактор – отношението с другия. Има нови изследвания, които показват, че пренебрегването е по-увреждащо от насилието.

Неглижирането е силна форма на пренебрегване на набор от потребности на детето и включва неспособност на родители и специалисти да изпълнят следните 7 функции (За нашите деца, 2018). Те са:

1. Полагане на всекидневни грижи за осигуряване на:
   – храна;
   – отопление;

- здравна помощ;
- стоматологични услуги.

2. Осигуряване на безопасност:
   - среда в дома на детето и в общността, където рисковете за живота и здравето му са намалени до минимум;
   - незабавна и дългосрочна помощ на детето в случай на насилие, извършено върху него;
   - връзка между услуги и семейство.
3. Развитие на емоционална компетентност чрез:
   - осигуряване на емоционална връзка на доверие, споделяне, разбиране, приемане, формиране на емоционална интелигентност;
   - разбиране на езика и поведението на детето;
   - прекарване на време с детето;
   - емпатия.
4. Стимулиране на учене и развитие на умения чрез:
   - осигуряване на условия на детето да посещава училище и да постига успехи в обучението си;
   - стимулиране у детето на развитие на умения за социално представяне;
   - развитие на умения за самостоятелно справяне.
5. Усвояване на правила чрез:
   - осигурява развитие на детето в предсказуема среда, в създаването на която то е участник;
   - създаване на ритъм на ежедневие и ритуали;
   - запознаване с всяка среда.
6. Развитие на идентитет чрез:
   - условия, в които детето развива позитивно отношение към себе си;
   - познаване и приемане на историята на семейството;
   - информиране на детето за ситуацията в семейството;

- условия за правене на избори;
- притежание собствени неща.

7. Отношения в семейство и услуги чрез:
   - показване на обич и уважение към детето;
   - осигуряване на добри ролеви модели за децата;
   - справедливи отношения в семейството и услугите;
   - социални контакти, собствена приятелска група (Насоки за сигурна семейна среда, 2018).

2. Живот в резидентна услуга

Животът в резидентна услуга има травмиращи детето фактори, свързани с неговото минало и с живота му в услугата. Първият е липсата на връзка на доверие с родител. Вторият е свързан с промени в екипа на резидентната услуга и график, който лишава детето от устойчива връзка на доверие с възрастен в услугата. Третият е свързан с разделите и загубите на детето. Четвъртият е свързан с условията на услугата – животът в услугите е подчинен на предварително създадени правила, които не се променят, а това не позволява на детето да участва в тяхното преразглеждане и да разбира смисъла им. Петият е стигмата срещу деца, живеещи в услуги, която свежда очакванията към тях до това – те да са „проблемни“.

Комбинациите от тези фактори са изучени добре. Понякога тяхното въздействие е толкова силно, че последиците върху развитието се смятат за необратими. Това се отнася най-вече за деца, настанени в институция след раждане, тъй като те не придобиват опит от живот с родители. Най-новите изследвания на мозъка показват, че детският мозък е много чувствителен към липсата на отношения с човек в родителска роля. В такива случаи той компенсира тази липса по начин, който трудно се променя. Например, капацитетът на мозъка да обработва информация, свързана с емоциите, е намален при деца, развивали се предимно в институция. Това

може да обясни трудността им да овладяват стреса. Деца, прекарали повече от една година в дом до тригодишната си възраст, са в по-висок риск да престанат да очакват да срещнат човек, на когото да се доверят. Няма доказали ефективността си програми, които да гарантират промяна на такова поведение у деца от домове. Това е една от причините да се прави деинституционлизация и на деца, и на възрастни. В същото време е важно да се знае, че САМО на 50% от децата, настанени в институции, престоят им там вреди по необратим начин. Деинституционализацията в България показва, че деца и младежи, прекарали целия си живот в резидентни услуги, се адаптират успешно в общността, имат професии, семейство и деца (Browne, 2009).

2.1. Рискове за безопасността на непридружените деца

Непридружените деца са особено уязвими поради липса на семейство, липса на статут и правни инструменти за постигането му, което ги лишава от достъп до услуги, подкрепящи мрежи и сигурност като цяло. Затова такива деца – и момичета, и момчета, стават по-често жертви на трафик, сексуална злоупотреба и изнасилване. Тези деца са в риск от принудителен труд, като често се използват за контрабанда на оръжия или наркотици (Schippers, M., et al., 2016).

2.2. Резилианс

С термина „резилианс“ наричаме способността на човек да се развива успешно, независимо от нанесени травми. Резилиансът е дългосрочен процес, който може да е индивидуален или групов. Той включва: развитие, задействане на съпротивителна сила в резултат от трудности и последващо развитие, което може да е по-успешно от очакваното.

Резилиансът е процес на взаимодействие със средата, а не вродено качество на детето. Той не е безусловен процес, а зависи от обстоятелствата, от времето, от човека (Петрова-Димитрова, 2017).

За да се развие процес на резилианс, са необходими повече положителни качества и ресурси, които се използват активно. Моделът „Лънди“, който насърчава участие на младите хора, развива техния резилианс. Основен фактор, който развива резилианс, е отношението със значим възрастен. За деца, живеещи в услуги, такива хора са най-често специалистите в тях.

3. Насоки за обучителите: Приложение на теориите в практиката чрез анализ на случай

Случаят на Деян

Деян е 8-годишно, леко пълничко момче, което живее в приемно семейство от 1 година. Приемните родители имат две собствени деца, момичета.

Приемните родители търсят помощта на специалистите, защото Деян проявява агресия както вкъщи, така и в училище. Той е в социална изолация, защото има трудност да се свързва с другите деца. Учителката му го описва като неконтролируем и много агресивен към децата – както физически, така и вербално. Затова тя не го взема на екскурзии и лагери с класа – много е палав, руши и чупи неща, когато се ядоса. Деян се справя сравнително добре с образователния процес.

Деян е бил настанен в приемно семейство, когато е бил на 2 години. Вече е бил настаняван в три приемни семейства. Майка му го е родила много млада, преди да навърши пълнолетие, и го е отглеждала сама, без помощта на бащата. По онова време тя е страдала от тежки психиатрични проблеми и това ѝ е попречило да бъде емоционално на разположение на Деян. Занемарявала е себе си, дома си и трудно се е грижела за Деян. В момента живее с мъж, но казва, че все още не е напълно готова да го допусне емоционално до себе си, случва се да го

гони от вкъщи. В момента на Деян са осигурени регулярни срещи с майка му и по-малкия му брат, който живее при нея.

По време на индивидуалните си срещи с момчето социалният работник забелязва, че Деян винаги започва играта, като разхвърля всички играчки из стаята. След това се насочва към една от тях, но бързо му доскучава и захваща работа с пластилин. Трудността да направи фигурката, която е решил да изработи, го нервира силно и той започва да я мачка, да хвърля инструментите и да рита неща из стаята. Увещанията на социалния работник да се успокои не помагат особено.

Деян проявява настойчиво любопитство към срещите на социалния работник с други деца и изразява опасения, че някой може да открадне или да пипа неговите неща. При всяко посещение той първо проверява дали всичко е на мястото си и едва тогава започва да играе.

Задачи за обсъждане в групата:

- Предстои Ви да започнете работа с Деян. В каква посока ще насочите усилията си и как ще дефинирате работната си задача? Използвайте трите теоретични рамки, представени по-горе.
- Използвайки знанията за стадиите на развитие, избройте вероятните трудности, с които Деян ще се сблъска в адаптацията си към общността (Ериксън).
- Кой (кои) от конфликтите, които Ериксън описва, Деян не е разрешил.
- Определете по какъв начин историята на живота на Деян е формирала начина, по който детето развива привързаност. Как това може да повлияе върху отношенията му в зряла възраст, включително на работното място?
- Определете по какъв начин травматични събития в живота на Деян са повлияли върху отношенията му с другите хора и неговото развитие като цяло. Как това може да повлияе на начина, по който Деян ще избере съпруга и създаде семейство например?

- Помислете дали Деян не повтаря поведение, свързано с травма.
- Как концепцията „ментализация“ може да се използва в работата с Деян?
- Как можете да работите с травмите, породени от разделите на Деян?
- Представете си, че Деян е насочен към резидентна услуга. Как бихте работили за неговата адаптация, имайки предвид анализа на случая?
- Обсъдете в група набор от трудности, с които Деян би се сблъскал при:
  - разработване на личен план,
  - оценка на средата, в която живее,
  - оценка на рисковете в общностите, в които е живял,
  - оценка на своите силни страни,
  - осмисляне на причините за неуспешните адаптации.

Част II.

Знания за видовете „обкръжения“ с техните възможности и рискове

Видовете „обкръжения“ предлагат възможности за развитие, но в същото време крият рискове за младия човек. Затова те трябва да бъдат оценявани както преди да се развие проектът на всяко дете, така и в неговото реализиране.

Методиката включва работа по интегриране на младежа в следните обкръжения: общността като цяло, институциите, работната среда, семейството и интимните отношения.

1. Общности – възможности, рискове и справяне с тях

Общността се състои от хора, които са свързани или от обща територия, или от общи интереси и взаимоотношения. Значителна част от самоутвърждаването на юношата става извън семейството чрез включването му в различни групи и общности и чрез влизането му в разнообразни социални роли. Част от общностите, в които младият човек все по-активно се включва, са общностите, към които родителите на юношата принадлежат. Това са общностите на народността, етноса, расата, религията или гражданството на родителите; териториалната общност на квартала, населеното място, региона, в който детето, родителите или близките му живеят; приятелските кръгове и кръговете по интереси на родителите; техните професионални общности. В друга част от общностите юношата навлиза през групата на връстниците си и публичните начини, чрез които в дадено общество младите хора могат да се утвърждават и да развиват социалните си способности – клубове по интереси, неформални приятелски групи, граждански общности, формални организации.

Чувството за общност се основава на усещането за принадлежност към групата, на значимост на членовете един спрямо друг и на наличието на общи интереси и ангажименти. Способността на детето да изгражда пълноценни отношения с околните се обогатява, когато то започне да става част от извънсемейния социален свят на връстниците си и на другите възрастни. Процесът зависи от това дали то е разрешило специфичните за този етап нормативни конфликти на развитието. В юношеска възраст основният конфликт, който стои за разрешаване пред младия човек, е търсенето

на баланс между две противоположни потребности – потребността от самостоятелност и самоутвърждаване (автономност) и потребността от получаване на грижа, закрила и насърчение от другите (зависимост). Принадлежността към общност, различна от семейството, и изпробването на разнообразни социални роли са важни за изграждането на юношата като зрял индивид и за пълноценното му участие в обществото. Юношеството е време за опитване на много неща, интензивни свързвания и оттегляния от взаимоотношения, въодушевление и разочарования, себеизпробване в множество активности, проверка на граници чрез поемане на прекомерни понякога рискове, напасване на вътрешните стремежи и мечти към реалните възможности и препятствия, следване на идеали и кумири, поемане на лидерства и утвърждаване в справедливи каузи. Основната цел на тези процеси от гледната точка на юношата е: „Да разбера кой съм. В какво ме бива и в какво не ме бива? Къде ми е мястото в големия свят на възрастните?“. Потребността от принадлежност към по-голяма и значима група или общност става важна страна от опита за отговор на този въпрос.

1.1. Значение на общността за юноши, живеещи в услуги

Както и в семейството, това, което индивидите получават от принадлежността си към определена общност, е задоволяване на собствените биологични, психологически и социални потребности. Общността често се разглежда като по-голямо семейство, което се грижи за членовете си и им дава сигурност и спокойствие пред опасните обстоятелства в живота. Общността предлага:

- ресурси за качествен живот, здраве и оцеляване;
- чувство за принадлежност към група;
- чувство за собствената значимост и полезност;
- възможности за реализация на способностите;
- нов социален опит, знания и умения.

Поради липсата на подкрепяща семейна среда и родители, които да оформят идентитета на детето, за юношите от институции

групата от децата в дома и техните възпитатели играят ролята на такова семейство. Въздействието на тази общност в дома е особено силно и дори след напускането му юношата остава много свързан с дома и другите деца от него. Тъй като това е основна формираща среда за тези деца, за специалистите, работещи с тях, е важно да познават историята на отношенията на юношата с неговата общност и чувството му на принадлежност към нея.

Друга общност, важна за юношата, е общността на неговия етнос и мястото, където живее неговото биологично семейство. Независимо колко реално те присъстват в живота на детето в своите мисли, фантазии и преживявания то остава свързано с тях, търси връзка и в някои случаи, след напускане на дома, желае да се върне при тях.

Ако още по време на пребиваването си в дома детето е насърчено да дружи с връстниците от училищната среда и населеното място, да се ангажира със спортове и други занимания заедно с деца извън дома, то след напускането на институцията за него ще е сравнително по-лесно да изгражда отношения с групи връстници и да се включва в различни групи по интереси. Групата от връстници и неформалните групи по интереси са трети тип общности освен институционалната и родствената, които са важни за развиването на самостоятелност и сътрудничество във взаимоотношенията на младия човек с околните и за неговата социализация. Намирането и поддържането на баланса между двете е непрекъснатата задача, изискваща развиване на редица умения, които е добре децата да усвояват постепенно още по време на живота си в институцията. Тези две страни на живота в общности включват:

- Умения за самостоятелен живот като: грижа за себе си; самоучвствие; справяне с трудности, разочарования и загуби; отстояване на себе си; критично мислене и др.;
- Умения за сътрудничество с другите като: споделяне на идеи и чувства; адаптиране към различни роли и ситуации; отговорност; следване на правила; търсене и предлагане на помощ; съчувствие и др.

1.2. Специфични рискове, които носят общностите за юноши, живеещи в услуги

Децата от институции трудно формират отношения на доверие с другите поради несигурните стилове на привързаност, които развиват в ранната си възраст. Това затруднение идва както от загубите и разделите с ключовата фигура на привързаност в началните години от живота им, така и от културата на взаимоотношения в институцията, където не се изгражда индивидуална връзка на разбиране и емоционално свързване.

Основният риск, за който е важно да следи специалистът, работещ с такъв тип деца, е способността на юношата да поддържа здравословни граници във взаимоотношенията си с околните. Това означава, от една страна, да може да се доверява на другите и да създава трайни отношения на сътрудничество с тях, но от друга, да може да разграничава собствените си интереси от тези на другите и да се защитава срещу опити за злоупотреба и потисничество, в това число на работещите в тази институция.

За децата от институции животът в общността е сериозно предизвикателство, защото те са склонни или да се затварят, да бъдат подозрителни, да не търпят отказ от другите, да контактуват само с ограничения кръг от други, живели в институции, хора, или, обратното, да се предоверяват, да търпят злоупотреби и насилие, да се подчиняват безпрекословно, да пренебрегват интересите си.

От своя страна общностите могат да бъдат както развиващи, така и разрушителни по отношение на членовете си. За юношите от институции е важно да могат да разграничават кои черти на общностите ги правят рискови и разрушителни, как да избягват и да се предпазват от такива свързвания. Работата на специалиста с юношата има за цел основно да насърчи позитивните му идентификации с общности, които ще допринесат за неговото развитие и социално включване, да разколебае онези идентификации с общности, които биха довели до опасности, злоупотреби и изключване от обществото.

1.3. Планиране на процесите, свързани с интегриране в общностите

1.3.1. Насоки за обучителите: *Обучение на специалистите по темата „Общности“*

Примерна обучителна програма:

1. Въвеждане в темата и задачите на този модул, представяне на метода на работа в обучението. Загряващи и насочващи към темата интерактивни задачи.
2. Настройване към обучителната тема през анализ на личен опит – 60 минути.
3. Запознаване със знанията по обучителната тема и дискусия върху опита на обучаваните с нея – 90 минути.
4. Трениране на умения – 180 минути.
5. Обобщение и обратна връзка. Идентифициране на теми за супервизия – 40 минути.

Сесия 1. ВЪВЕДЕНИЕ

Въвеждане на специалистите в темата за общностите чрез някакъв тип загряващи и опознавателни за членовете на групата задачи, например представяне на себе си през връзката с общностите, към които те смятат, че принадлежат – себеописание и представяне в голямата група.

Представяне на подходите на работа с тази тема по време на обучението. Събиране на въпроси и предизвикателства от работа по темата от участниците в обучението, които да бъдат засегнати от обучителите, когато работят със специалистите по тази тема.

Обсъждане на нуждата да се работи с децата по темата за общностите – защо тя е важна, кои са важните за децата от услугите общности, как децата се свързват с тези общности и какви са предизвикателствата пред тях.

Сесия 2. НАСТРОЙВАНЕ КЪМ ТЕМАТА „ОБЩНОСТ“

За да могат специалистите да са автентични при партниране на детето да изготви своя план, е важно те да преминат през упражнение за осмисляне на личния си опит. Затова в началото на обучението можете да използвате следните подходи на работа:

- Поканете специалистите да изследват една от общностите, към които са заявили, че принадлежат, и да определят какво им дава принадлежността към тази общност.
- Обсъдете възможностите за развитие, които тази общност им е дала, и рисковете, които са съществували за тях от живота там.
- Обобщете в малки групи стратегии, които участниците са използвали за преодоляване на рисковете в отделните общности, към които са или продължават да принадлежат, с фокус главно върху тяхната възраст. Приканете участниците да определяте кои от тях са били успешни и защо.
- Разгледайте Таблица 1 и, чрез дискусия в голяма група, я попълнете с оглед на направените вече обсъждания и поуките от тях.

Таблица 1.

Основни типове общности в живота на юношите

Действие	Възможности на средата	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата	Рискове, идващи от човека	План
Живот в общността на институцията/услугата					
Живот в широката общност на биологичното семейство					
Живот в общността от връстници извън дома					
Живот в други важни общности					

Сесия 3: ЗАПОЗНАВАНЕ СЪС ЗНАНИЯТА ПО ТЕМАТА И ДИСКУСИЯ

Представете предложените дефиниции или такива, които Вие познавате, и ги обсъдете с участниците. Тези дефиниции е добре да се използват като повод за мислене в групата от специалисти по това как да бъдат представени на младите хора, както и да се осмислят примери от практиката им за успешно включване на юношите или напусналите дома младежи в определени общности и примери за трудности, които тези юноши или младежи са изпитали при опитите си да се свържат с дадена общност.

Можете да използвате следните подходи:

Подход 1: Поканете участниците в малки групи да нарисуват картина, която да символизира смисъла на общността, и да посочат кои са характеристиките, които правят една група от хора общност. Обсъдете в голяма група отговорите и обобщете характеристиките на общността, дадени от групата, като ги сравните с официални дефиниции на понятието за общност.

Подход 2: Помолете обучаемите в рамките на 20 минути да помислят за трудности в работата с юношата на базата на свои случаи и да ги обсъдят в малки групи. След това всяка малка група представя резултатите – общи и специфични трудности, в голямата група, за да се извлекат изводи и поуки от този опит. В голяма група се обсъждат подходящи стратегии за преодоляване на тези трудности.

Подход 3: Предложете таблици 2, 3 и 4, като ги представите или разпечатате. Отделете 10 минути време за изчитането и изясняване на съдържанието. Помолете за 15 минути в малки групи или по двойки обучаемите да продължат редовете със свои собствени идеи. Например, те могат да допълнят нови редове в тях.

Сесия 4: ТРЕНИРАНЕ НА УМЕНИЯ

Работете с участниците върху попълването на таблици 2, 3 и 4 по двойки или в малки групи. Те вече са добавили и свои редове и е добре да започнат да попълват празните квадратчета за всеки от

посочените редове в тези таблици. Може да предложите на участниците да се разделят по двойки, като използват метода „ролева игра“, в която единият от специалистите да „стане“ юноша, а другият да остане в своята роля. В таблиците са включени темите за отделните общности, като следват съдържанието на таблица 1 и допълненията от специалистите: живот в общността на институцията / услугата, в широката общност на биологичното семейство и в общността от връстници извън дома.

Тема 1. ЖИВОТ В ОБЩНОСТТА НА ИНСТИТУЦИЯТА/УСЛУГАТА

Поради дългия си престой в институцията или услугата и предоставянето през нея на основни грижи и възможности в замяна на отсъстващата или недостатъчна семейна среда юношите развиват усещане за принадлежност към групата от връстници в услугата, към всички живеещи заедно с тях деца и юноши като възпитаници на определен дом и силна идентификация с общността на децата, лишени от родителска грижа и живеещи в услуга. Тази тема е важна за начина, по който децата ще развият плановете си за лично развитие след напускането на тази услуга. Кои връзки са важни за тях и по какъв начин? Кои отношения в услугата те ценят и биха пренесли в следващите общности, към които се стремят да принадлежат? Кои са рисковете, свързани с принадлежността към тази общност? Това са важни за обсъждане въпроси, свързани с тема 1.

Таблица 2.

Живот в общността на институцията/услугата

Живот в общността на институцията / услугата	**Възможности на средата**	**Възможности на човека**	**Рискове, идващи от средата**	**Рискове, идващи от човека**	**План за интеграция**
Общността на връстниците, с които живея в услугата					
Общността на всички деца в услугата					
Общността на децата от институции					
Други общности					
Минал опит					

Тема 2. ЖИВОТ В ШИРОКАТА ОБЩНОСТ НА БИОЛОГИЧНОТО СЕМЕЙСТВО

Биологичното семейство остава траен фактор в живота на децата през целия им живот с всичките възможности и рискове, които крият трудните взаимоотношения в него. Понякога връзката с близки и роднини, които са добронамерени и готови да съдействат на юношата в израстването му, стават шанс за развиване и стимул за свързване с продуктивни отношения и дейности. Друг път сложната принадлежност към много и противоречиви общности обърква юношата и го поставя в конфликт на лоялност между тях. Тези въпроси е добре да се поставят в обсъждането на темата за разширеното биологично семейство и общностите, към които то принадлежи.

Таблица 3.

Живот в широката общност на биологичното семейство

Живот в широката общност на биологичното семейство	**Възможности на средата**	**Възможности на човека**	**Рискове, идващи от средата**	**Рискове, идващи от човека**	**План за интеграция**
Етническа принадлежност					
Махала, квартал, родно място					
Роднини и близки					
Българска националност					
Европейско гражданство					
Други общности					
Минал опит					

Тема 3. ЖИВОТ В ОБЩНОСТТА ОТ ВРЪСТНИЦИ ИЗВЪН ДОМА

Развивайки се и оперирайки във все по-широки общности, юношата от дома е добре да познава рисковете, до които могат да доведат някои негови поведения или специфики на определени общности извън тези на неговата институция или услуга и на биологичното му

семейство. Начертаването заедно на плана за лично развитие с оглед позитивни и развиващи общности може да стане обект на разговор по повод на попълването на следващата таблица.

Таблица 4.

Живот в общността от връстници извън дома

Живот в общността от връстници извън дома	**Възможности на средата**	**Възможности на човека**	**Рискове, идващи от средата**	**Рискове, идващи от човека**	**План за интеграция**
Общности по интереси – езици, спортове, изкуства и други					
Интернет общности					
Публични места за забавления					
Други общности					
Минал опит					

Поддържане на процес на обучение, който следва модела „Лънди“

Вижте предложенията в секцията „Насоки за специалисти“. Изберете подходи, чрез които да ги представите.

Подход 1: Предложете техниките, като ги представите или разпечатате. Отделете 10 минути време за изясняване на задачата и четене на техниките. Помолете за 15 минути в малки групи или в двойки обучаемите да продължат техниките със свои идеи.

Подход 2: Помолете обучаемите да помислят за трудности в работата с детето в рамките на 15 минути на базата на свои случаи. Нека да представят тези трудности в групата. Поканете обучаемите да се върнат в малките групи (или в двойките) и ги помолете да измислят начини, чрез които да се справят с трудностите.

Подход 3: За ролеви игри изберете ситуации на взаимодействие между юношата и определена общност, към която той принадлежи. Добре е ситуациите да са от опита на участниците. Предложете в малки групи да се обсъдят възможностите и рисковете за юношата от това взаимодействие. Поканете всяка от групите да предложи стратегия за преодоляване на рисковете и оползотворяване на възможностите. Тези решения могат да се изпишат на постер и представят за общо групово обсъждане. Може също всяка група да изиграе своя сценка, в която да демонстрира трудни взаимоотношения и стратегия за доброто им разрешаване. Групите разиграват сценките си и се извличат поуки от видяното и преживяното. Изводите се описват и специалистите могат да ги използват в своята работа с юношите индивидуално или в група. Те могат да ги обсъдят и да добавят тези, които юношата предлага.

За специалистите:

Знания

Необходимите Ви знания, които да предложите и на младия човек, са представени в общата част. Разбира се, Вие може да ги допълвате, обогатявате и да намирате свои думи, с които да ги коментирате с младежа, когато работите с него.

Основното помагало при развитието на ЛПЖ са предложените таблици, които структурират работата и документират резултатите от нея.

Умения при развитие на ЛПЖ

Основното умение е адекватното общуване да се води диалог с младия човек, в резултат от който той се учи да мисли за себе си и другите, да се запознава с обкръженията, в които му предстои да се включи. Процесът на партниране на детето в работата по плана е по-важен от самото планиране. Това е така, защото в това партниране то вероятно за пръв път ще мисли за миналото си, ще придобие умения за себерефлексия и ще се учи да превежда фантазиите си за бъ-

дещето в план за действие. Много е вероятно в началото мисленето за бъдещето да е трудно, а понякога и невъзможно. Затова връзката със специалиста трябва да е редовна и продължителна във времето.

Подход на обучение – следвайте стила на модела „Лънди“.

1.3.2. Задачи за специалистите

- **Даване на знания на юношите.**
- **Развиване на умения за себепознание – в процеса на партниране.**
- **Развиване на умения за използване на възможности – изучаване на минал опит, получаване на знания.**
- **Развиване на умения за справяне с рискове – в изучаване на минал опит, в планиране и изпробване на ЛПЖ.**
- **Развиване на умения за упражняване на труд – в рамките на услугата, изучаване на минал опит.**
- **Създаване на план.**

Техники за работа с юношите по темата „Общности“ по модела „Лънди“

Според този модел специалистите трябва да гарантират участие на децата чрез четирите елемента, които им осигуряват:

- безопасно **пространство за участие**,
- подпомагане за **изразяване на възгледите** си,
- **включването** на възгледите им в индивидуалните им планове,
- **превръщане на индивидуалните** планове в действие.

Примерни начини за представяне на тема „Общности“ на децата и юношите:

1. **Гарантирайте безопасната среда, в която детето/юношата може да обсъди тази тема:**
    - Предоставете информация за проекта и за ролите, в които влизате Вие и юношата, за целите, които си поставя проектът. Проверете доколко те съвпадат с целите на юношата – какво му харесва в идеята на проекта и какво го притеснява.

- Обещайте, че ще съхраните конфиденциалност, когато обсъждате факти от живота и опита на юношата, неговото мнение по различни въпроси, свързани с институциите.
- Създайте правила за съвместна работа по разработване на плана и мислене за обкръженията.

  Например: Този проект ще ни даде възможност да измислим начин, по който да се справяш по-успешно с плановете за живота си след напускане на услугата. Това ще отнеме време за подготовка. Можем да се виждаме всеки ..... и да мислим заедно по 30 минути. Какво мислиш, ще се справим ли? Тези разговори са между мен и теб. Аз ще ти помогна да вземеш решение, но няма да издавам неща, които си ме предупредил да не казвам на други хора. Как си представяш работата ни заедно?
- Бъдете непредубедени. Детето трябва да знае, че с Вас може да говори и по не особено удобни теми. Фокусирайте се не върху дребни проблеми като стила на обличане например, а разговаряйте повече за големите неща, които носят повече рискове.
- Обсъждайте темите в спокойна и сигурна обстановка, на място, което е удобно и приятно за детето.

2. **Гарантирайте включването на детето и на неговото мнение и опит:**

- Дайте остатъчно време на детето да задава въпроси и изказва мнения за проекта и работата по плана.
- Използвайте различни формати на обучение: обсъждане на собствения опит на ментора или юношата, разиграване на роли, рисуване или правене на неща, свързани с темата, групови задачи за свързване и изучаване на определени общности, малки групови инициативи за

подобряване на живота в дадена общност, четене на информация и изясняване на личните представи и планове.

- Задавайте въпроси, които да помагат на юношата да осмисля опита си.

  Например: Какво в тази общност я прави среда, в която мога да се чувствам сигурен и в безопасност? Какво ми дава животът в тази общност, какво развива в мен? Как си представям, че тази общност може да ми помогне, когато напусна услугата? Как разбирам, че определено отношение към мен е опасно или недопустимо? Какви успешни стратегии съм използвал/а досега, за да се предпазя или да се справя с опасни отношения в общността? Кои са случаите, в които е важно да се каже „не“ и да се откаже някакво действие, което е опасно за мен? В труден момент от кого бих потърсил/а помощ? Какво би ми помогнало да се справя по-добре в общуването с другите? Какво мога да променя, за да общувам по-добре? Какво трябва да поискам или кое трябва да отрека, за да се чувствам по-приет/а в моята група или общност?

3. Гарантирайте, че детето е основният автор на плана си:

- Записвайте мнението му в плана.
- Изслушвайте внимателно идеите на детето, не бързайте да мислите вместо него.
- Поощрявайте детето да мисли, фантазира, предлага варианти, не го обезсърчавайте, не го критикувайте, не го наставлявайте.
- Поискайте съгласието му планът да се представя на екипни срещи или групови обсъждания.
- Не коригирайте плана без съгласие на детето.
- Дайте възможност на детето да избира начините за съвместната ви работа по плана.
- Дайте възможност на детето да обсъжда плана си с други хора, с хора от общността и с връстниците си.

4. **Гарантирайте, че написаното в плана ще се изпробва в живота:**

- Насърчавайте детето да прави малки стъпки за промяна в отношенията си с индивидите от своята група или общност и обсъждайте случилото се, като извличате поуки за нужните умения, които трябва да усвои, за да подобри взаимоотношенията си с другите членове на общността или да защити достойнството и интересите си при опити за злоупотреба.
- Обмислете заедно с детето възможности за включването му в разнообразни общности, към които то проявява интерес, но не вярва, че може да стане част от тях. Насърчете го да търси информация и да се запознава с реалностите от живота на хората от тази общност, за да може информирано да избере дали да се включи в нея и как да подходи.
- Не казвайте, че планът е невъзможен. Не обезценявайте идеите на детето, приемайте ги насериозно и отговорно.
- Проверявайте с партньорите на проекта реалистичността на плана.
- Проследявайте дали са обсъдени или проверени в реалността идеите на плана.
- Проследявайте кой е отговорен за реализирането на плана и търсете тази отговорност от посочения в плана човек.
- Застъпвайте се за плана.
- Обсъждайте застъпничеството по плана в екипа, преди да пристъпите към действия.

2. Институции и услуги – възможности, рискове и справяне с тях

Институцията е установена форма на действие, организирано според общоприети принципи на поведение, която управлява важни области от обществения живот и която остава трайна във времето.

Институциите са важна част от публичните отношения, тъй като правят възможно колективното действие, координират моделите на поведение на гражданите, ограничават конфликтите, улесняват решаването им и така правят социалното взаимодействие по-предсказуемо. Те поддържат социалния ред, като осигуряват на участниците в публичния живот необходимите познавателни и нормативни ориентации. Дават яснота на хората относно това какво се очаква от тях в различни ситуации и така играят социализираща роля. Институциите регулират разпространението и достъпа до различни социално значими ценности като здраве, мир, власт, знания, образование и др. Те смекчават конфликтите, свързани с тях, като осигуряват ориентации на участниците и моделират предпочитанията им. Правилата и поведенческите практики, които изграждат институциите, са усвоени и приети не само от участниците, но са признати и очаквани от външни за конкретното социално действие представители. Институциите притежават легитимна власт да управляват определени сектори от публичните отношения.

Официалните институции са основани на писани правила, които предписват конкретни роли на участниците в социалното действие, като тези, които ги изпълняват, са преминали през институции за специална подготовка или са били избрани, посочени и т. н., за да упражняват тези роли. Формални институции са съдът, училището, политическите партии и пр.

Учреждението е държавна или общинска структура, създадена за постигане на определена цел или доставяне на определени услуги. Това

може да са дейности по фирмена и данъчна регистрация, провеждане на социални дейности и подготовка на кадри, издаване на всякакви граждански документи, проучването, планирането и обезпечаването на инфраструктурни проекти, да се прогнозира развитието в някаква обществено значима област, като се извършват анализи и управляват процеси с обществено и държавно значение, и др.

Учрежденията са конкретните структури на институциите, чрез които се управлява определена сфера на обществения живот. Учрежденията могат да се наричат още „служба“ или „бюро“, например социална служба, бюро по труда.

Услугата е действие, чрез което се помага на отделна личност или на група от хора да осъществят набелязани цели и задачи. Съществуват социални, здравни, образователни, бизнес, финансови и др. услуги. Някои от услугите са материални, докато други са свързани с извършване на определени действия за нуждаещия се от услуга.

2.1. Значение на институциите за юноши, живеещи в услуги

Различните публични институции са организирани около различни индивидуални потребности на гражданите. Голяма част от тях целят предоставянето на ресурси и възможности за подобряване на благополучието на всеки от тях.

Докато са в резидентните услуги, юношите имат на разположение основните материални и нематериални ресурси, които да им помогнат в развитието и опазването на здравето и сигурността им. Домът и специалистите се грижат за това, като изпълняват по този начин важни функции на семейната среда.

Изследванията показват, че все повече юноши, когато навършат 18 години, продължават да разчитат до голяма степен на подкрепата на родителите си, за да преминат постепенно към самостоятелния живот на възрастни. От тях около половината остават да живеят в родителските си семейства докъм двадесет и втората си година (Morse, A., 2015). В същото време младежите от резидентните услуги трябва да напуснат местоживеенето си

веднага след навършване на 18-годишна възраст. Очаква се те да започнат напълно самостоятелно да градят живота си на зрели хора (да си намерят жилище, работа, да създават нови отношения на ново място, да започнат самостоятелно да се грижат за бюджета си, за здравето и образованието си, да се предпазват от рисковете на живота в обществото).

Редица държави са предприели промени в политиките си, така че да продължат да съпътстват отскоро пълнолетния в първите няколко години извън институционалната грижа. В България също вече се създават такива услуги в общността, които да подкрепят пълнолетните младежи в периода на тяхната млада зряла възраст, за да имате равни с другите възможности за пълноценно реализиране в обществото. Този проект също помага специалистите да асистират на младите хора преди и след институционалната грижа, като ги подготвят в изготвяне на план за живота си и ги учат как да се предпазват от рисковете, съпътстващи социалните роли, в които се очаква те да влязат в зряла възраст.

Юношите трябва да познават отделните видове институции и услуги, за да могат да се възползват от възможностите, които те им предоставят. Те трябва да са наясно с правилата и ролите, в които влизат, когато общуват с институции; да познават правата и отговорностите си като граждани; да избягват рискови действия и поведения.

2.2. Специфични рискове, които носят институциите за юноши, живеещи в услуги

Най-важното, което домът дава на младежите от институции, е структура и организация на ежедневието им и посока на развитие. Когато напусне дома, младежът загубва тази структура и посока. Това може да доведе до сериозна емоционална и социална криза за него. Затова е важно юношата да е наясно какво го чака, когато навърши 18 години, и кои са новите му опорни хора и институции, на които може да разчита в трудни моменти след напускане на услугата. Този про-

ект се опитва да направи точно такава връзка и да осигури плавен и сравнително безболезнен преход към нарастваща самостоятелност.

Ако юношата не бъде подготвен за автономно свързване с институциите, които предоставят възможности и подкрепа за неговите потребности, има опасност от:

- **Занемаряване на грижата за себе си** – грижа за здравето си, поддържане на лична хигиена и хигиена на дома, търсене на здравна помощ, профилактични прегледи при личния лекар, здравословно хранене, спорт и физически занимания и др. Това ще доведе до заболявания и хронични страдания.
- **Оставане без сигурен подслон, бездомничество** – трудност да се наеме изгодно жилище, неспособност да се търси институционална помощ и да се преговаря с наемодатели, трудност да се спазват правилата на съседските отношения и др. Това би довело до оставане на улицата и подлагане на рисковете от попадане в опасни и престъпни среди.
- **Занемаряване на професионалното развитие** – трудност да се избере област за професионална реализация, неспособност да се ориентира на пазара на труда самостоятелно, неинформираност или недоверие в себе си, за да се продължи образованието в професионален колеж или университет, себесаботиране в процеса на личното професионално развитие и подготовка и др. Това може да доведе до задълбочаваща се бедност и загуба на ценности и смисъл в живота.
- **Неспособност за поддържане на собствен бюджет, задлъжняване и обедняване** – разхищаване на пари, липса на финансов план за близко и по-далечно бъдеще чрез спестявания, неплащане на данъци и задължения, въвличане в нелегални или рискови сделки с кредити и др. Такива поведения водят обикновено до силно обедняване, безпаричие, злоупотреби и престъпни действия, рискове за собствения живот.
- **Неспазване на реда и правилата на живот в обществото** – нарушаване на гражданските норми на живот, извършване на неправомерни и незаконни действия. Това е особено опасно

за юношата, защото може да доведе лесно до влизането му в конфликт със закона, което води след себе си наказателни последствия.

Често обаче и самите институции могат да бъдат организирани по начин, който да изключва и дискриминира част от гражданите и е много вероятно юношите да попаднат на такива институции. Отношенията с институции могат да го въвлекат в действия, свързани с корупция и злоупотреба, също както и общностите. В тези случаи е важно юношата да може да защитава правата си и да изисква съдействие и подкрепа от определени институции, както и да се организира в групи за защита на определени права и възможности.

Заедно с това юношата от услугите е добре сам да търси съдействие и подкрепа от социалните служби и да бъде активен по отношение на защита на собствените интереси. Затова е важно да познава възможностите, които различните институции – социални, здравни, финансови, правозащитни и други – предоставят и да се свързва с тях. Добре е юношата да познава също и разнообразните граждански, неправителствени организации, да се свързва и остава в контакт с тях, да съдейства и доброволства за гражданските каузи, които те преследват, и да изразява открито мнението и позицията си по наболели обществени въпроси.

Защитата на собствените права и активното търсене на социалните служби за съдействие по различни житейски въпроси са две важни умения за справяне с бюрократизма и дискриминацията в публичния сектор.

2.3. Планиране на процесите, отнасящи се до връзката на юношата с институциите

2.3.1. Насоки за обучителите: *Обучение на специалистите по темата „Институции“*

Примерна обучителна програма:

1. Въвеждане в темата и задачите на този модул, представяне на метода на работа в обучението. Загряващи и насочващи към темата интерактивни задачи.

2. Настройване към обучителната тема през анализ на личен опит – 60 минути.
3. Запознаване със знанията по обучителната тема и дискусия върху опита на обучаваните с нея – 90 минути.
4. Трениране на умения – 180 минути.
5. Обобщение и обратна връзка. Идентифициране на теми за супервизия – 40 минути.

Сесия 1. ВЪВЕДЕНИЕ

В първоначалната среща с участниците в този модул е добре те да бъдат въведени в темата за институциите и услугите чрез някакъв тип загряващи и опознавателни за членовете на групата игри. Една такава възможност е например представяне на себе си през институцията или услугата, от която идват, тяхната роля в нея, отговорностите, които имат. Всеки от специалистите може да се представи през едно-две качества, които смята, че притежава, които го правят особено подходящ за работа в този тип институция или служба. Накрая качествата на всички специалисти от един тип роля и институция в групата се обобщават от водещия и се допълват от други важни качества по време на дискусията в голямата група.

Следва представяне на подходите за работа с тази тема по време на обучението. Събират се въпроси и предизвикателства от работа по темата от участниците в обучението, които да бъдат засегнати от обучителите по време на работа.

Обсъждане на нуждата да се работи с децата по темата за институциите и услугите – защо тя е важна, кои са най-съществените връзки с институции за децата от услугите още по време на престоя им там и още повече след напускането на услугата, как те се свързват с тези институции и какви са предизвикателствата, когато го правят.

Сесия 2. НАСТРОЙВАНЕ КЪМ ТЕМАТА „ИНСТИТУЦИИ“

За да могат специалистите да партнират успешно на юношата да изготви своя Личен проект за живота, е важно те да преминат през упражнение за осмисляне на личния си опит. Предлагаме няколко подхода, с които може да започне настройването на специалистите към темата за институциите:

- Предложете на специалистите да изследват собствените си нагласи към връзката с различни публични институции: Какво е за Вас да отидете на лекар, в банката, до общината, да си попълните данъчната декларация, да си планирате семейния бюджет и т. н.? Предложете да посочат метафора, символ, който най-точно изразява собственото им преживяване, когато се свързват с определен тип институция. Обсъдете смисъла на тези символи в групата. Какво казва той за общите ни нагласи към институциите – какви са очакванията ни, какви са страховете ни. Поканете участниците да дадат примери от собствения си опит, които са ги довели до тази нагласа.
- Идентифицирайте заедно с участниците какви са възможностите, които отделните институции дават на хората от реалността, която познават. Обсъдете също и рисковете, които могат да възникнат, ако тези възможности отсъстват. Задачата може да се направи в малки групи за един и същ тип или за различни институции и резултатите да се сравнят в голямата група и да се извлекат поуки.
- Открийте заедно с участниците ситуации, които правят възможностите и ресурсите на определени институции недостъпни за определени групи от обществото. Помолете ги да помислят по следните въпроси в малки групи: Смятате ли, че възпитаниците Ви от услугата ще могат да имат равен достъп и в какви ситуации и по какви причини те няма да могат да се възползват от тези възможности? Къде според вас са най-сериозните пречки? Дайте примери от практика-

та си. Обсъдете резултатите в голяма група и обобщете наученото.

- Обсъдете в малки групи отбелязаните пречки за достъп до услугите от различен вид, като насочите участниците да развият стратегии, които намаляват тези пречки и увеличават възможностите за младежите. Приканете специалистите да дадат предложения как тези стратегии могат да станат част от тяхната работа с младежите по индивидуалните им планове за живота в обществото.
- Идентифицирайте онези специфични качества и характеристики на младежите от институции и услуги, които ги правят особено уязвими за дискриминация и стигматизация в различни институционални контексти от живота им в обществото. В малки групи специалистите може да обмислят начините, по които биха могли да обсъждат и подготвят юношите за срещата с подобни ситуации.
- Разгледайте заедно Таблица 1 и я попълнете с оглед на направените вече обсъждания и поуките от тях:

Таблица 1.

Основни потребности и отношенията с институциите, които ги удовлетворяват

Действие	Възможности на средата/институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/институцията	Рискове, идващи от човека	План
Грижа за здравето и хигиената					
Осигуряване на жилище					
Образование и професионална квалификация					
Управление на личните средства					

Действие	Възможности на средата/институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/институцията	Рискове, идващи от човека	План
Спазване на законите и реда					
Защита на собствените права					
Търсене и ползване на социални услуги					
Други важни отношения с институции					
Минал опит с институции					

Сесия 3: ЗАПОЗНАВАНЕ СЪС ЗНАНИЯТА ПО ТЕМАТА И ДИСКУСИЯ

Представете предложените дефиниции за „институция“, „учреждение“ и „услуга“. Можете да използвате и свои такива. Обсъдете ги с участниците. Тези дефиниции е добре да се използват като повод за мислене в групата от специалисти по това как да бъдат представени на младите хора. Полезна е да се осмислят примери от практиката за успешно взаимодействие на юношите или напусналите дома с определени институции, както и примери за трудности, които те са изпитали при опитите си да се свържат с дадена институция.

Можете да използвате следните подходи:

Подход 1: Поканете участниците в малки групи да споделят помежду си по една успешна и една неуспешна тяхна комуникация с публична институция. На постер всяка група представя изводите си от анализа на личните ситуации, като отговаря на въпросите: 1. Кои стратегии на комуникация са успешни и кои не са от анализирания опит на участниците? 2. По какъв начин биха преподали това знание на юношите от тяхната услуга?

Подход 2: Помолете обучаемите в рамките на 20 минути да помислят за трудности, които определени юноши изпитват във връзката си с услугата или институцията, към която принадлежат в момента. Отделните случаи да се обсъдят в малки групи. След това в голямата група всяка малка група представя резултатите – общи и специфични трудности, които децата от услугите изпитват с тяхната собствена институция, източниците на техния провал или затруднение и възможни стъпки за промяна на отношенията или правилата в институцията, които да станат повод за позитивно учене и взаимоотношения с институции. В голяма група се обсъждат подходящи стратегии за индивидуална или групова работа за преодоляване на отбелязаните трудности.

Подход 3: Предложете таблици от 2 до 8, като ги представите или разпечатате. Отделете 10 минути време за изчитането и изясняване на съдържанието. Помолете за 15 минути в малки групи или по двойки обучаемите да продължат редовете със свои собствени идеи. Например те могат да допълнят нови редове в тях.

Сесия 4: ТРЕНИРАНЕ НА УМЕНИЯ

Работете с участниците върху попълването на таблици от 2 до 8 по двойки или в малки групи. Те вече са добавили и свои редове и е добре да започнат да попълват празните квадратчета за всеки от посочените редове в тези таблици. Може да предложите на участниците да се разделят по двойки, като използват метода „ролева игра“, в която единият от специалистите да „стане“ юноша, а другият да остане в своята роля. В таблиците са включени темите за отделни потребности и ситуации, които изискват търсене на съдействие от определен тип институция. Темите на отделните таблици следват съдържанието на таблица 1. Ако специалистите са добавили нещо там, то тази тема трябва да се разработи също в отделна своя таблица. Темите, които свързват потребностите на младия човек с публичните институции, са следните:

– грижа за здравето и хигиената;
– осигуряване на жилище;
– образование и професионална квалификация;
– управление на личните средства;
– спазване на законите и реда;
– защита на собствените права;
– търсене и ползване на социални услуги.

Тема 1. ГРИЖА ЗА ЗДРАВЕТО И ХИГИЕНАТА

Тази тема е особено важна след напускане на институциите, когато младежите трябва да поемат изцяло инициативата да поддържат физическото си здраве и добра телесна хигиена. От това ще зависи успехът им и в редица области на тяхната индивидуална реализация. Добре е в обучението с тях тази зависимост да излезе и юношите сами да започнат да я изследват и да стават инициативни и заинтересовани в тази област още докато са в дома.

Таблица 2.
Грижа за здравето и хигиената

Грижа за здравето и хигиената	Възможности на средата / институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/ институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Посещение при личния лекар					
Поддържане на добра лична хигиена					
Поддържане на хигиена на средата за живот					
Здравословен начин на хранене					
Спорт и физическа активност					

Грижа за здравето и хигиената	Възможности на средата / институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/ институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Емоционално здраве и търсене на професионална помощ					
Сексуално здраве и предпазване от нежелана бременност					
Други дейности					
Минал опит					

Тема 2. ОСИГУРЯВАНЕ НА ЖИЛИЩЕ

Възможно е за някои от напускащите услугата намирането на жилище да бъде сериозен проблем и да останат на улицата – липса на заинтересовани близки, затвореност на юношата и трудност да си намери работа и др. подобни. Добре е решението на този проблем да се планира отрано заедно с юношата и да се предприемат реалистични мерки, като се развият умения и се начертае разумен план на база на съществуващите възможности в средата.

Таблица 3.
ОСИГУРЯВАНЕ НА ЖИЛИЩЕ

Осигуряване на жилище	**Възможности на средата / институцията**	**Възможности на човека**	Рискове, идващи от средата/ институцията	Рискове, идващи от човека	**План за успешна комуникация**
Търсене на жилище					
Договаряне на условия със собственици, банки и др.					

Осигуряване на жилище	**Възможности на средата / институцията**	**Възможности на човека**	Рискове, идващи от средата/институцията	Рискове, идващи от човека	**План за успешна комуникация**
Спазване на правилата в договора					
Поддържане на добросъседски отношения					
Допускане на хора в жилището					
Други дейности					
Минал опит					

Тема 3. ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОФЕСИОНАЛНА КВАЛИФИКАЦИЯ

Юношите от услугите с голяма вероятност ще имат затруднения да си намерят добра работа и да се издържат самостоятелно, което за тях е от голямо значение, ако не са подготвени и образовани добре още по време на престоя си в услугата. Планирането на добро образование и професионална квалификация и оценка на личните възможности и интереси на юношата са важни задачи за дългосрочна работа, които ще му осигурят повече възможности след напускането и ще го предпазят от сериозни рискове на бедност, бездомничество, влизане в сивия сектор на пазара на труда и други.

Таблица 4.

Образование и професионална квалификация

Образование и професионална квалификация	Възможности на средата/институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Мотивация за учене и развитие					

Образование и професионална квалификация	Възможности на средата/институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Избор на професионално поприще					
Подготовка и кандидатстване в учебно заведение					
Отношения с преподаватели и колеги					
Учене и методи за усвояване на знания					
Други дейности					
Минал опит					

Тема 4. УПРАВЛЕНИЕ НА ЛИЧНИТЕ СРЕДСТВА

Най-големият риск след загубата на подслон и работа за юношите от институциите е лошото управление на личните средства. Склонността да се прахосат бързо средствата и трудността да се планират разходите е особено трудна задача при наличието на многообразни нужди, които юношата от институциите трябва да обслужва сам. Ето защо работата по тази тема е важна част от планирането на задачите по предходните теми.

Таблица 5.

Управление на личните средства

Управление на личните средства	Възможности на средата / институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Получаване на достъп до помощи и стипендии					

Управление на личните средства	Възможности на средата / институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/ институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Управление на собствения бюджет					
Договаряне за заеми и кредити					
Данъчни задължения и погасяването им					
Други дейности					
Минал опит					

Тема 5. СПАЗВАНЕ НА ЗАКОНИТЕ И РЕДА

Познаването на законите и реда в определено общество гарантира голяма част от личната сигурност и успех на юношите от услугите след напускането ѝ. До този момент основната грижа за правилата е била в ръцете на специалистите в услугата и принципите и правилата, въведени от тях. Светът на възрастните се управлява от редица правила, които е добре юношите да познават и следват, преди да напуснат дома.

Таблица 6.

Спазване на законите и реда

Спазване на законите и реда	Възможности на средата / институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/ институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Познаване на законите и задълженията на гражданите					

Спазване на законите и реда	Възможности на средата / институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/ институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Правилата за поведение на обществени места					
Предоставяне на лична информация на непознати					
Безопасно поведение в електронните медии					
Взаимоотношения с институциите на сигурността					
Избягване на опасни места и групи					
Обезопасяване на жилището					
Други дейности					
Минал опит					

Тема 6. ЗАЩИТА НА СОБСТВЕНИТЕ ПРАВА

Децата от институции и услуги са особено уязвима за дискриминация група, тъй като те обикновено нямат на разположение след напускане на дома широката мрежа от социални връзки и закрилата на своите семейства. От друга страна, обществото често третира тези деца като непълноценни граждани, които само използват парите на държавата. Ако тези деца са от малцинства, те са още по-уязвими за различни видове злоупотреби. Ето защо юношите е добре да познават правата си и начините, по които могат да ги отстояват,

като ползват възможностите, предоставяни от правозащитните институции и организации.

Таблица 7.

Защита на собствените права

Защита на собствените права	Възможности на средата / институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/ институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Знание на собствените права и проявите на дискриминация					
Познаване и връзка с правозащитни институции					
Отстояване на правата си					
Избягване на поведения, които дискриминират други хора					
Други дейности					
Минал опит					

Тема 7. ТЪРСЕНЕ И ИЗПОЛЗВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ УСЛУГИ

Възможностите за правомерно използване на разнообразните ресурси на социалната система изискват умения за ориентиране в нея и услугите, които тя предоставя. Не всички са така ясно и публично заявени, не всички търсят юношите от услугите, за да им предоставят възможности. Необходимо е юношата от услугите да бъде компетентен по мрежата от услуги и при необходимост да знае как да ги търси, с кого да се свърже и как да преодолее бюрократизма и изключването, което може да срещне по места в тях.

Таблица 8.

Търсене и ползване на социални услуги

Търсене и ползване на социални услуги	Възможности на средата / институцията	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата/ институцията	Рискове, идващи от човека	План за успешна комуникация
Познаване на местните социални услуги					
Договаряне и участие в изготвянето на план за подкрепа					
Ангажиране с план за действие и промяна					
Други дейности					
Минал опит					

Поддържане на процес на обучение, който следва модела „Лънди“

Вижте предложенията в секцията „За специалисти“. Изберете подходи, по които да им ги представите.

Подход 1: Предложете техниките, като ги представите или разпечатате. Отделете 10 минути време за изясняване на задачата и четене на техниките. Помолете за 15 минути в малки групи или в двойки обучаемите да продължат техниките със свои идеи.

Подход 2: Помолете обучаемите да помислят за трудности в работата с детето в рамките на 15 минути на базата на свои случаи. Нека да представят тези трудности в групата. Поканете обучаемите да се върнат в малките групи (или в двойките) и да измислят начини, чрез които да се справят с трудностите.

Подход 3: В ролева игра изберете ситуация на взаимодействие между юношата и определена институция. Добре е тя да е от опита на участниците. Предложете в малки групи да се обсъдят възможностите и рисковете за юношата от това взаимодействие. Поканете всяка от групите да предложи стратегия за преодоляване на рисковете и оползотворяване на възможностите. Тези решения могат да се изпишат на постер и представят за общо групово обсъждане. Може също всяка група да изиграе своя сценка, в която да демонстрира трудна комуникация с даден тип институция и стратегия за подобряването ѝ. Групите разиграват сценките си и се извличат поуки от видяното и преживяното. Изводите се описват и специалистите могат да ги използват в своята работа с юношите индивидуално или в група. Те могат да ги обсъдят и да добавят тези, които юношата предлага.

За специалистите:

Знания

Необходимите Ви знания, които да представите и на младия човек, са представени в общата част. Разбира се, Вие можете да ги допълвате, обогатявате и да намирате свои думи, с които да ги представяте на младежа, когато работите с него.

Основното помагало при развитието на ЛПЖ са предложените таблици, които структурират работата и документират резултатите от нея.

Умения при развитие на ЛПЖ

Основното умение е процесът на диалог с младия човек, в резултат от който той се учи да мисли за себе си и другите, да се запознава със обкръженията, в които му предстои да се включи. Процесът на партниране на детето в работата по плана е по-важен от самото планиране. Защото в това партниране то вероятно за пръв път ще мисли за миналото си, ще придобие умения за себерефлексия и ще се учи да превежда фантазиите си за бъдещето в план за действие. Много е вероятно в началото мисленето за бъдещето да е трудно,

а понякога и невъзможно. Затова връзката със специалиста трябва да е редовна и продължителна във времето.

Подход на обучение – следвайте стила на модела „Лънди“.

2.3.2. Задачи за специалистите

- **Даване на знания на юношите.**
- **Развиване на умения за себепознание – в процеса на партниране.**
- **Развиване на умения за използване на възможности – изучаване на минал опит, получаване на знания.**
- **Развиване на умения за справяне с рискове – в изучаване на минал опит, в планиране и изпробване на ЛПЖ.**
- **Развиване на умения за упражняване на труд – в рамките на услугата, изучаване на минал опит.**
- **Създаване на план.**

Техники за работа с юношите
по темата „Институции и услуги“ по модела „Лънди“

Според този модел специалистите трябва да гарантират участие на децата чрез четирите елемента, които им осигуряват:

- безопасно **пространство за участие**;
- подпомагане за **изразяване на възгледите** си;
- **включването** на възгледите им в индивидуалните им планове; в методиката на проекта;
- **превръщане на индивидуалните** планове в действие.

Примерни начини за представяне на тема „Институции и услуги“ на децата и юношите:

1. **Гарантирайте безопасната среда, в която детето/юношата може да обсъди тази тема:**
    - Предоставете информация за проекта и за ролите, в които влизате Вие и юношата, целите, които си поставя проектът. Проверете доколко те съвпадат с целите на юношата – какво му харесва в идеята на проекта и какво го притеснява.

- Обещайте, че ще съхраните конфиденциалност, когато обсъждате факти от живота и опита на юношата, неговото мнение по различни въпроси, свързани с институциите.
- Създайте правила за съвместна работа по разработване на плана и мислене за институциите и услугите.

  Например: Този проект ще ни даде възможност да измислим начин, по който да се справяш по-успешно с плановете за живота си след напускане на услугата. Това ще отнеме време за подготовка. Можем да се виждаме всеки ..... и да мислим заедно по 30 минути. Какво мислиш, ще се справим ли? Тези разговори са между мен и теб. Аз ще ти помагам да вземеш решение, но няма да издавам неща, които си ме предупредил/а да не казвам на други хора. Как си представяш работата ни заедно?

2. **Гарантирайте включването на детето и на неговото мнение и опит:**
   - Дайте достатъчно време на детето да задава въпроси и изказва мнения за проекта и работата по плана.
   - Използвайте различни формати на обучение: обсъждане на собствения опит на ментора или юношата, разиграване на роли, рисуване или правене на неща, свързани с темата, посещение на институции заедно или в група и обсъждане, четене на информация и изясняване на личните представи и планове.
   - Задавайте въпроси, които да помагат на юношата да осмисля опита си.

     Например: Какво в институциите ги прави среда, в която мога да се чувствам сигурен и в безопасност? Какво в опита ми досега с институции ме кара да вярвам, че мога да се справя в общуването си със служителите там?За кои институции искам да науча повече? От кои институции и специалисти смятам, че ще ми е трудно да потърся помощ? Какво би ми помогнало да се справя по-добре в общуването с дадена ин-

ституция? Какво мога да променя, за да общувам по-добре? Какво трябва да поискам или кое трябва да отрека, за да се чувствам по-приет/а?

3. **Гарантирайте, че детето е основният автор на плана си:**
   - Записвайте мнението му в плана.
   - Изслушвайте внимателно идеите на детето, не бързайте да мислите вместо него.
   - Поощрявайте детето да мисли, фантазира, предлага варианти, не го обезсърчавайте, не го критикувайте, не го наставлявайте.
   - Поискайте съгласието му планът да се представя на екипни срещи или групови обсъждания.
   - Не коригирайте плана без съгласие на детето.
   - Дайте възможност на детето да избира начините за съвместната ви работа по плана.
   - Дайте възможност на детето да обсъжда плана си с други хора, с хора от общността и с връстниците си.

4. **Гарантирайте, че написаното в плана ще се изпробва в живота:**
   - Не казвайте, че планът е невъзможен.
   - Не обезценявайте идеите на детето, приемайте ги насериозно и отговорно.
   - Проверявайте с партньорите на проекта реалистичността на плана.
   - Проследявайте дали са обсъдени или проверени в реалността идеите на плана.
   - Проследявайте кой е отговорен за реализирането на плана и търсете тази отговорност от посочения в плана човек.
   - Застъпвайте се за плана.
   - Обсъждайте застъпничеството по плана в екипа, преди да пристъпите към действия.

3. Работа и работна среда – възможности, рискове и справяне с тях

Работата предлага на хората роля в обществото, чрез която те се развиват и допринасят за развитието на обществото. За юноши, живеещи в услуги, работата развива нов идентитет, който му дава възможност да излезе от капсулата на услугата и да се включи в живота на общността. Работата подпомага юношата да получи признание като компетентен човек от страна на широкото обкръжение, чрез което да развие по-широк социален капитал (нови приятели и възможности за обучение и менторство), твърди (свързани с дейността) и меки (свързани с отношенията) умения (Гилигън, 2018).

Авторът предлага професионалистите да преразгледат разбирането за хронология на развитието – работата следва обучението. Вместо това те трябва да приемат, че работата може да стане повод и стимул човек да се върне към прекъснато обучение и да осъзнаят важността на опита, получен в прехода към живота на възрастния чрез доброволчество, стажуване, работа на половин щат. Затова е важно професионалистите да обърнат внимание на хобитата и интересите като пътища към успешна работа с фокус върху това да се сверят реалистични ли са очакванията на юношите в тяхното упражняване (Гилигън, 2018).

3.1. Работната среда и рисковете, свързани с нея

Работната среда може да е рискова за младия човек както поради процеси, свързани с нея, така и поради рискове, свързани с юношата. Например рискове в средата са експлоатацията, насилието, опасностите за физическото оцеляване. Някои работни места не са законово регламентирани, което поставя в допълнителен риск младежа. Всяка професия крие свои специфични рискове и тяхното обсъждане става в процеса на професионалното ориентиране.

Специфичните предизвикателства, свързани с юношите, живеещи в услуги, са няколко:

- Честа смяна на работни места

Напускането на работното място е важна тема, която трябва да се обсъжда с младежите, за да може опитът, който често се описва като травматичен, да се осмисли, вместо да се повтаря. Напускането на работа е свързано с преживяване за неуспех, обида, злоупотреба, дискриминационни практики. Този опит трябва да се „поправи", за да може юношата да го осмисли, да извлече необходимото знание както за средата, така и за своя принос към събитието. Затова във всяка област, разглеждана в методиката, има изучаване на минал опит.

- Контрол върху емоциите и поведението

Основна роля на родителя е да овладее тревогите и страховете на малкото дете. С времето тази роля на родителя се усвоява от детето и то започва да владее емоциите и поведението си. Когато в ранното детство родителят липсва, детето има трудност да развие такъв капацитет. В ситуации, в които се чувства тревожно, то реагира автоматично, без да осмисли причината за тревогата, своята реакция, както и възможността да открие по-подходяща. Това е трудност в интегрирането на деца от институции, които не са успели да усвоят от своите родители способността да овладяват емоциите си.

- Трудност да се отлага удоволствието

Според Фройд способността да работиш е индикатор за успешно развитие. За него хората несъзнавано се стремят единствено към получаване на удоволствие, което да могат да изпитат незабавно. Способността да отложиш удовлетворението се развива у детето до 6-годишна възраст – годините, през които родителите му помагат да опознава и контролира желанията си да получава удоволствия и да ги замества с приемливи за обществото дейности. За Фройд удоволствието от изразяване на агресия и сексуални желания до тази възраст трябва да се замести от удоволствието да създаваш, твориш, постигаш успехи.

3.2. Планиране на процесите, свързани с работа: откриване на мотивация, търсене и намиране на работа, задържане на работното място, напускане

3.2.1. Насоки за обучители:

Обучение на специалистите по темата „Работа“

Примерна обучителна програма

1. Въвеждащи упражнения /игри/ и приемане на правила, които групата ще следва по време на обучението
2. Настройване към обучителната тема през анализ на личен опит – 60 минути
3. Запознаване със знанията по обучителната тема и дискусия – 90 минути
4. Трениране на умения – 180 минути
5. Обобщение и обратна връзка. Идентифициране на теми за супервизия – 40 минути

Сесия 1.

Основна цел на тази сесия е да създадете т.нар. кохезия на групата – членовете на групата да се почувстват като екип, обединен от обща задача, опит, любопитство, трудности. Тук е важно всеки да се представи с опита си, с успехите и трудностите си в работата, да посочи, ако има, свои искания към обучението.

Сесия 2.

Настройване към обучителната тема – отделете достатъчно време за това специалистите да преминат през упражнение за осмисляне на личния си опит по темата „Работа“. Можете да каните участниците със следните предложения:

- Спомнете си епизод от живота ви, свързан с търсенето на работа. Какво включваше този процес и кои бяха необходимите за вас умения, които използвахте в него?
- Идентифицирайте рисковете и възможностите на този процес.
- Обсъдете в двойки по какъв начин увеличихте възможностите и намалихте рисковете, т.е. стратегиите ви за развитие на работното място.
- Разгледайте таблицата по-долу и я допълнете с наученото в упражнението.

Таблица 1.

Действие	Възможности на средата	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата	Рискове, идващи от човека	План
Мотивация					
Търсене на работа					
Кандидатстване за работа					
Започване на работа					
Работа					
Напускане					

Сесия 3.

Запознаване със знанията по обучителната тема и дискусия – 90 минути.

Представете дефинициите на понятията, от които можете да извлечете допълнителни материали. Използвайте дефинициите единствено като повод за мислене в група по това как те да бъдат представени на младите хора, както и за осмисляне на добри и неуспешни включвания на младежите на пазара на труда. Можете да използвате следните подходи:

Подход 1: Дайте таблиците по-долу, като ги представите или разпечатате. Отделете 10 минути време за изчитането им и изясняване на съдържанието. Помолете за 15 минути в малки групи или в двойки обучаемите да продължат редовете със свои собствени идеи. Например те могат да допълнят нови редове в тях.

Подход 2: Помолете обучаемите да помислят за трудности в работата с детето в рамките на 15 минути на базата на свои случаи. Нека да представят тези трудности в групата. Поканете обучаемите да се върнат в малките групи (или в двойките) и ги помолете да измислят начини, чрез които да се справят с трудностите.

Сесия 4.

Трениране на умения – 180 минути

Подход: Представете таблиците на участниците. Добре е те да бъдат разпечатани предварително, за да може да се работи директно върху тях. Материалите са по темите: откриване на мотивация, търсене и намиране на работа, задържане на работното място, напускане.

Тема 1. **ОТКРИВАНЕ НА МОТИВАЦИЯ**

Увод към темата за настройване на специалистите към нея. Възможен увод е: *„Мотивацията на юношите е често неосъзната, още по-често е повлияна от чужди мнения и затова нейното откриване е процес на себепознание. Откриването на мотивацията е анализ на натрупания позитивен и негативен опит, на мечти, на чужд опит, на примери в семейството и приятелската група. Най-общо мотивите са изброени в Колона 1.“*

Поканете специалистите да попълнят в ролева игра „специалист – младеж“ таблицата по-долу.

Таблица 2

Мотивация	Възможности на средата	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата	Рискове, идващи от човека	План за интеграция
Отношение със значим възрастен					
Средства					
Принадлежност към група					
Нов социален опит					
Знания и умения					
Себедоказване					
Минал опит					

Тема 2. ТЪРСЕНЕ НА РАБОТА

Увод към темата: Търсенето на работа сред деца и юноши от резидентни услуги е непрекъсната тема за тях. Някои от тях са работили почасово, други са печелели пари срещу услуги, трети са се трудили в семействата си или в услугата. Процесът на търсене и намиране на работа изисква усилия, креативност, общуване, информираност, но тези „детайли“ рядко се обсъждат. Затова в процеса на работа по ЛПЖ е добре спициалистите да ги откриват заедно с младежите. Така тези младежи ще получат знания не само за това как да търсят работа, но и за себе си. Най-общо търсенето на работа като процес е представен в Колона 1 на Таблица 3.

Таблица 3

Търсене на работа	Възможности на средата	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата	Рискове, идващи от човека	План за интеграция
През институции					
Социални мрежи					
Избор на работно място					
Минал опит					

Тема 3. ИНТЕГРИРАНЕ НА РАБОТНОТО МЯСТО

Увод към темата: Способността за упражняване на труд в работна среда е най-важната тема, особено за деца от услуги. Установяването и използването на тази среда може да се превърне в най-значим фактор за младежа. Важно е специалистите да изследват заедно с младежа по какъв начин той е полагал труд както от гледна точка на резултата – продукта на труда, така и от гледна точка на развитието си – какво той самият е получил като отношения, умения, удовлетворение, самочувствие. Затова последният ред на Таблица 4 – „Минал опит“, може да стане отправна точка на мисленето за бъдещето.

Таблица 4

Интегриране на работното място	Възможности на средата	Възможности на човека	Рискове, идващи от средата	Рискове, идващи от човека	План за интеграция
Отношения с работодател					
Отношения с колеги					
Качество на работата					
Минал опит					

Сесия 5.

Обобщение и обратна връзка. Идентифициране на теми за супервизия – 40 минути.

Важно в края на обучението е да завършите с обратната връзка от участниците – писмено или устно, с цел супервизията им да е по-ефективна и да отговаря на реални техни потребности.

Подход на обучение – следвайте стила на модела „Лънди“.

3.2.2. Задачи за специалистите

- **Даване на знания на юношите**
- **Развиване на умения за себепознание – в процеса на партниране**
- **Развиване на умения за използване на възможности – изучаване на минал опит, получаване на знания**
- **Развиване на умения за справяне с рискове – в изучаване на минал опит, в планиране и изпробване на ЛПЖ**
- **Развиване на умения за упражняване на труд – в рамките на услугата, изучаване на минал опит**
- **Създаване на план**

Техники за работа с юношите по темата „Работа“ по модела „Лънди“

Според този модел специалистите трябва да гарантират участие на децата чрез четирите елемента, които осигуряват:

- безопасно **пространство за участие;**
- подпомагане на **изразяване на възгледите** им;
- **включването** на възгледите им в индивидуалните им планове, в методиката на проекта;
- **превръщане на индивидуалните** планове в действие.

Примерни начини за представяне на тема „Работата като среда за развитие“ на децата и юношите:

1. **Гарантирайте безопасната среда, в която детето/юношата може да обсъди тази тема:**
    - Предоставете информация за проекта и ролята на работата.
    - Обещайте, че ще съхраните конфиденциалност, когато обсъждате работата.
    - Създайте правила на съвместна работа по разработване на плана и мислене за обкръженията.

Например: Този проект ще ни даде възможност да измислим начин, по който да си намериш по-успешно работа след напускане на услугата. Това ще отнеме време за подготовка. Ще се виждаме всеки.....и ще мислим заедно по 30 минути. Това са правилата – какво мислиш, ще се справим ли? Тези разговори са между мен и теб. Аз ще обсъждам това, което си решил/а, но няма да издавам неща, които си ме предупредил/а да не казвам на други хора. Как си представяш работата ни заедно?

2. **Гарантирайте включването на детето със свое мнение и опит:**
   - Дайте достатъчно време на детето да задава въпроси и изказва мнения за проекта и работата по плана.
   - Използвайте различни формати на обучение. Например можете да направите упражнения в група и да улесните комуникацията между участниците в нея.
   - Задавайте въпроси, които да помагат на юношата да осмисля опита си.

     Например: Какво в работната среда помага да се чувствам сигурен и в безопасност? Какво в работата ми ме ентусиазира? Какво научавам в тази работа? Какво в работата ми помага да общувам? Какво мога да променя, за да общувам по-добре? Какво трябва да поискам или кое трябва да отрека, за да се чувствам по-приет/а?

3. Гарантирайте, че детето е основният автор на плана си:
   - Записвайте мнението му в плана.
   - Премисляйте внимателно идеите на детето, не бързайте да мислите вместо него.
   - Поощрявайте детето, не го обезсърчавайте.
   - Поискайте съгласието му плана да се представя на екипни срещи.
   - Не коригирайте плана без съгласие на детето.
   - Дайте възможност на детето да избира методи за разработване на плана – рисунки, карти.

- Дайте възможност на детето да обсъжда плана си с други хора, с хора от общността.

  Например: „Добре, написахме, че ще търсиш работа през интернет. Аз не мисля, че ще можеш да се справиш, защото ти е трудно да пишеш, да не говорим за това как да се представиш. Ще можеш ли? Защото ако не, помисли кой може да ти помогне. Аз също ще мисля."

4. **Гарантирайте, че написаното в плана ще се изпробва в живота:**

- Не казвайте, че планът е невъзможен.
- Не обезценявайте, а приемайте идеите на детето и се отнасяйте сериозно към тях.
- Проверявайте с партньорите на проекта реалистичността на плана.
- Проследявайте дали са обсъдени или проверени в реалността идеите на плана.
- Проследявайте кой е отговорен за реализирането на плана и търсете тази отговорност от посочения в плана човек.
- Застъпвайте се за плана.
- Обсъждайте застъпничеството по плана в екипа, преди да пристъпите към действия.

  Например: „Добре, написал си своето CV с умения и интереси. Това е чудесно. Аз направих някои корекции – някои ти ги прие, други не. Както ти казах, има консултанти, които могат също да помислят как да се подобри твоят план. Другото нещо, което можем да направим, е да изпратим твоето CV на истински работодател, който да ти каже какво мисли по твоето представяне."

4. Семейство и семейни отношения – възможности, рискове и справяне с тях

В контекста на човешкото общество семейството е група от хора, свързани чрез кръвна връзка (чрез признато раждане), чрез афинитет (чрез брак или друго взаимоотношение) или чрез съжителство (хора, които съзнателно са се договорили и съгласили да живеят заедно). Най-общо семействата могат да се разделят на следните видове:

- Ядрени/нуклеарни – семейство, изградено от родители (майка и/или баща) и техните деца;
- Разширени – семейство, изградено както от нуклеарното семейство, така и от роднини от други поколения и роднински връзки (напр., родители на родителите, братовчеди, братя и сестри и пр.);
- Семейство, изградено от един самотен родител (поради различни причини) и деца;
- Семейство по избор.

Членовете на ядреното семейство могат да бъдат в ролите на съпрузи, родители, братя, сестри, синове и дъщери. Членовете на разширеното семейство могат да баби и дядовци, лели, чичовци, братовчеди, племенници, братя и сестри. Понякога те също се считат за членове на близкото семейство в зависимост от специфичните взаимоотношения на индивида с тях.

Семейството има няколко основни характеристики и функции:

- Създаване на връзка с друг човек на основата на взаимен избор, харесване, доверие.
- Възпроизводство на рода – в патриархалните общества това е основна функция на семейството. В модерните об-

щества тази функция запазва основното си значение, но не и водещото.

- Социализация на децата – човешките деца имат нужда от дълъг период за усвояване на социални норми на поведение. Семейството е основната единица, която носи отговорност за този процес.
- Съхранение и предаване през поколенията на собственост и наследство от всякакъв вид (материално, статусно, духовно и пр.).

За младите хора, израснали без родители, в институционална грижа или за децата, които са бежанци и искат да останат в България, семейството е базисна възможност да се интегрират в обществото и да изградят стабилна среда за живот и развитие. Семейството им дава шанс както за емоционална подкрепа и щастие, така и чувство за това, че са като другите, че имат сигурен пристан и че могат да отгледат здрави и щастливи деца.

4.1. Семейната среда и рисковете, свързани с развитието на децата и младежите

За младежите, израснали без родители извън семейна среда, съществуват множество рискове в процеса на планиране, изграждане и живеене в семейство. Най-общо тези рискове могат да се разделят на три групи:

Първата голяма група рискове за изграждане на и живеенето в семейство при младите хора, израснали без родители и в институционална грижа, са свързани със създаването и поддържането на *отношения на интимност и доверие*. Често младежите нямат достатъчно добре развити и усвоени умения за:

- създаване на отношения на взаимно доверие;
- уважение към независимостта и различието на другия;
- грижа и емоционална близост;
- договаряне на съвместни дейности с другите;
- поемане на отговорност за себе си и други хора;

- спазване на поети ангажименти, когато спазването изисква усилие или няма пряка лична полза от това.

Втората група рискове почива на *липса на модел* за семейство, като:

- липса на модел за живот в семейство и родителстване и следователно невъзможност или обърканост при опитите за създаване на семейство;
- липса на добър такъв модел, основан на здрави отношения между членовете на семейството и следователно възможност за повтаряне на модел на насилие и изоставяне;
- липса на умения за понасяне на фрустрация;
- липса на модел за разбиране и подкрепа към по-слаби и уязвими хора;
- липса на модел за грижа и отношение към дете или човек, които зависят от тях.

Третата група рискове е свързана с недостатъчно развити *умения за планиране и взимане на решения*. Тези рискове могат да се опишат като липса на умения за:

- планиране на важни събития като сключване на брак, бременност и пр.;
- взимане на решения, базирани не на моментно емоционално състояние, а на разумна преценка на възможности;
- планиране и разходване на бюджет и други материални ресурси, избягване на дългове.

Последната група умения се развива през целия живот, а възрастта на юношеството дава за първи път възможност това да се прави с необходимата степен на развитие на познавателните процеси.

4.2. Семейната среда и рискове, свързани с контекста

Първият вид рискове е свързан с бързите промени по отношение на моделите за родителстване, за семеен живот, разбиране за съвместна връзка и регламентиране на семейните роли и отго-

ворности, свързани с тях. Този вид рискове изисква умения за постоянно преосмисляне на приетите като правилни и „нормални“ взаимоотношения, ценности и норми в семейството. Наблюдават се големи различия между поколенията и често теми – табута за предишното поколение, вече са нормални теми за разговор между представителите на следващото поколение. Така децата не могат да намерят възрастен, авторитетна фигура, с когото спокойно да могат да разговарят по определени теми. Ролята на специалистите в този случай е както преводаческа – да успеят да предадат необходимото съдържание на различните езици на отделните поколения, така и посреднически – да не осъждат и да не оценяват, да успеят да подпомогнат намирането на общ език и взаимното приемане на двете поколения.

Вторият вид рискове е свързан с културния контекст, в който младежите са родени и израснали. Това е важно както за бежанците, така и за децата от различен етнически произход. В различните култури има различни модели за семейство, за ролеви отношения и отговорности, за ценности и правилно и неправилно поведение. Важно е специалистите като едни любопитни неоценяващи изследователи да помогнат на младежите да станат наясно с тези особености, как те влияят (биха могли да повлияят) на отношенията им с избрания партньор и при отглеждането на деца.

Третият вид рискове е свързан с битуващата в една част от обществото ни стигма спрямо децата, израснали в институции, децата с различен от българския етнически произход, бежанците. С други думи, към различните. Добре е младежите да си дават сметка за наличието на тази стигма, но и също така да са наясно, че тя подлежи на промяна при определено поведение и отношение към другите.

Четвъртият вид рискове идва от липсата на услуги за хора над 18 години, които да са насочени към семейството и родителстването. Често липсват подготвени специалисти и услуги, които да могат по подходящ начин да подпомогнат младежите по въпроси, свързани със създаване и поддържане на семейство и родителстване.

4.3. Насоки за обучители:
Обучение на специалистите по темата „Семейство и семейни отношения“

Примерна обучителна програма:

1. Въвеждаща сесия: въвеждане в темата за семейството, упражнения (игри) и приемане на правила, които групата ще следва по време на обучението – 90 минути.
2. Изграждане на собствена представа за семейство, семейни отношения – умения и техники за работа с младежите – 90 минути.
3. Знания и умения за работа за повишаване на емоционалната интелигентност на младежите – как да разбират по-добре другия и себе си; особености на здравословните взаимоотношения; техники за работа с младежите – 90 минути.
4. Знания и умения за договаряне на съвместни цели – умения и техники за работа с младежите – 90 минути.
5. Обобщение и обратна връзка. Идентифициране на теми за супервизия – 40 минути.

Сесия 1.

Сесията има две основни цели:

– да се въведе понятието „семейство, семейни отношения“, да се разгледат видовете семейства, да се поговори за взаимоотношенията в семейството;
– да се създаде атмосфера на взаимно доверие и групова кохезия – сплотеност на групата около обща цел и задача за действие.

Планирането и създаването на семейство е както много личен процес, така и процес, който е свързан с множество фактори, които стоят извън контрола и желанията на отделния човек. За специалистите е добре да се върнат в годините на своето юношество и да си припомнят своите страхове, желания, мечти. Една сполучлива техника за това е упражнението „Линията на живота“ (конкретното

описание на упражнението е в Методиката за изготвяне на личен проект на живота). Обърнете специално внимание на възрастта на юношеството, като подпомагате специалистите да си припомнят:

- Как са си представяли семейството? Какво са искали да повторят и какво не от модела на родителското семейство?
- В какъв момент и как са взели решение да сключат брак? Кой им е помагал при взимане на решения?
- Какво им е било лесно/трудно да планират?
- Какво от плановете им се е осъществило и кога?
- Какво или кой са им помогнали да осъществят своите планове?
- Какви родители са искали да станат?
- Какво им е било лесно/трудно/необходимо/полезно в семейния живот като партньори и като родители?

Стъпвайки на своя опит, нека специалистите да се опитат да изведат няколко основни области, които според тях са ключово важни за създаването и поддържането на семейство, да ги нанесат в таблицата и да помислят как да попълнят останалите колони. Важно е да се различи: възможност и риск, които семейната среда носи за човека; външни и вътрешни за индивида възможности и рискове.

Таблица 1.

Моят личен опит

Действие	**Възможности на средата**	**Възможности на човека**	Рискове, идващи от средата	Рискове, идващи от човека	**План за справяне с рисковете**
Избор на партньор					
Взимане на решения					
Планиране на семеен бюджет					
Съвместно съжителство					
Планиране на бременност					

Действие	**Възмож-ности на средата**	**Възмож-ности на човека**	Рискове, идващи от средата	Рискове, идващи от човека	**План за справяне с рисковете**
Отглеждане на дете					
....					

След като участниците попълнят тази таблица, базирайки се собствения си опит, нека се опитат в малки групи да я попълнят и за младежите, с които работят.

Таблица 2.

Рискове и възможности при младежите

Действие	**Възмож-ности на средата**	**Възмож-ности на човека**	Рискове, идващи от средата	Рискове, идващи от човека	**План за справяне с рисковете**
Избор на партньор					
Взимане на решения					
Планиране на семеен бюджет					
Съвместно съжителство					
Планиране на бременност					
Отглеждане на дете					
....					

По време на сесията се извеждат няколко основни риска, върху които ще се работи в следващите сесии. Авторите на методиката предлагат да се работи за: изграждане на по-ясна представа за семейството; повишаване на емоционалната интелигентност; усвояване на умения за договаряне на съвместни дейности и спазване на ангажименти.

Сесия 2.

Израстването без родители, оцеляването сред насилие и неглижиране, сред множество изоставяния и загуби научава младежите да изтласкват, скриват, маскират и да не показват своята уязвимост, слабост, безпомощност и зависимост от другите. Повечето от тях, въпреки че съзнателно не искат, повтарят със собствените си деца модела на неглижиране, насилие, изоставяне.

Важна задача на специалистите, които работят с младежите, е да им дадат възможност да преосмислят какви партньори и родители те биха искали да бъдат и да им помогнат с изграждането на увереност, че имат шанс да създадат мечтаното семейство, да бъдат родителите, от които децата им биха имали нужда – отговорни към тяхната зависимост от чужда грижа, чувствителни към техните нужди, умеещи да овладеят своята сила, за да не навредят и да не се възползват от слабостта, доверието и наивността на малкото дете.

Разпечатайте и раздайте на специалистите тази примерна програма за работа по темата. Обсъдете и упражнете предложените техники. Обмислете и други, подходящи за младежите техники за индивидуална и групова работа по темата.

Задачи за специалистите (*примерна програма*):

Младите хора, които напускат институции, често прибързано се стремят да създадат семейство. За момичетата създаването на семейство най-често означава свързване с партньор, който може да поеме отговорността и ангажимента за оцеляването им. За момчетата най-често означава намиране на сексуален партньор и човек, който да се грижи за тях. И за двата пола семейството носи по-висок статус в обществото и илюзията за повече сигурност.

Младите хора, напускащи институции, мечтаят за собствено семейство. За тях е водеща потребността от създаване на условия извън грижата, в които да живеят с усещане за сигурност. Специалистите могат да работят с младежите по следните важни задачи, които да минимизират рисковете от прибързани решения, въвличане

в нездрави отношения и невъзможност за справяне с конфликти в семейството.

Задача 1: **Осмисляне както на представата за семейство, така и на мотивите, които ги водят към това желание.**

Упражнение „Моето бъдещо семейство“: целта на упражнението е да се отвори разговор за представите за семейство и потребностите на младите хора, които то може да удовлетвори.

Необходими материали: списания, вестници, ножици, лепила, флумастери, цветни листове, флипчарт листове, тиксо.

Стъпка 1:

Инструкции към участниците: „Всеки от нас мечтае да създаде свое семейство. За всеки това означава нещо различно. И всеки си представя семейството по различен начин. Пред Вас има различни списания, вестници, картини. Отделете си време да ги разгледате и изрежете тези картини или надписи, които ви напомнят или са близки до Вашата собствена представа и мечта за семейство. Подредете ги и ги залепете на един голям лист. Имате 30 минути за това.“ Всеки индивидуално работи и събира визуални стимули.

След 30 минути подканете младежите да разкажат накратко какви картини са избрали, с какво те им напомнят за семейство. Важно е да не се дават оценки добро-лошо, правилно-неправилно, а да се изследват желанията, представите, емоциите, които стоят зад думите. Водещият задава уточняващи въпроси като: Защо избра тази картина? Какво ти хареса в нея? Така ли си представяш…? С какво това ще промени живота ти? Кога е добре да създадеш семейство? Какво значи за теб да имаш съпруг/съпруга? и пр.

Стъпка 2:

Водещият обобщава какво е семейство и какви са основните задачи/функции на семейството. Може да стимулира дискусия за това какво трябва да е постигнал човек, за да може да създаде семейство. Всеки участник си запазва колажа за следваща (индивидуална или групова) работа по темата.

Сесия 3.

Важно е в обучението на специалистите, работещи с напускащите институции деца, да се обърне внимание на това как да ги подкрепят при усвояването на умения, които им позволяват да създават и поддържат сигурни, здравословни и дълготрайни човешки взаимоотношения. Основни две теми за работа върху емоционалната интелигентност на младежите са:

- Различаване на здрави от нездрави (насилствени) отношения.
- Умения за ментализация[1] – за осъзнаване и контролиране на собствените емоции, както и за разбиране на чуждите емоции.

За младежите, напускащи институции, е изключително важно да могат да правят разлика между здрави (здравословни) и нездрави отношения. За това има повече информация в частта „Средата на интимните отношения“ от настоящата методика. При конкретната работа с младежите е важно специалистите категорично да подчертават, че насилието под каквато и да е форма е вредно както за отношенията между партньорите, така и за развитието на децата. Важно е да бъде запомнено, че:

- липсата на планиране на финансови, жилищни, здравно-медицински въпроси води до напрежение и конфликти в семейството;
- липсата на планиране на бременност води до напрежение и конфликти в двойката и често до недобра грижа за новороденото;

[1] Ментализацията е ново понятие в психологията и означава способността да се осъзнават собствените и чуждите емоции и преживявания. Това умение е базисно както за правилното развитие на детето, така и за установяване на здрави, ненасилствени и доверителни отношения между хората. Ментализацията може да се разглежда като форма на въображаема умствена дейност, която ни позволява да възприемаме и интерпретираме човешкото поведение от гледна точка на умишлени умствени състояния (напр. нужди, желания, чувства, вярвания, цели и причини) (Fonagy et al., 2002).

- забравянето на важни отговорности и обещания към детето руши доверието между дете и родител и е предпоставка за бъдещи проблемни поведения на детето;
- напрежението и конфликтите между родителите са вече предпоставки за проблеми в развитието на детето;
- дори да е само свидетел на насилие, детето вече е потърпевшо и има предпоставки за проблеми в развитието.

Разпечатайте и раздайте на специалистите примерната програма за работа с младежите по тази тема. Обсъдете и упражнете предложените техники. Обмислете и други подходящи за младежите техники за индивидуална и групова работа по темата.

За специалистите (*примерна програма*):

Здрави v/s нездрави взаимоотношения

Припомнете на младежите накратко предишната игра с колажите (ако двете сесии се провеждат в различни дни). Подканете ги да се разделят по двойки (независимо от пола) и да се опитат в рамките на 30 минути на базата на вече направените колажи да направят един общ колаж за това какво е семейство. Може да използват вече избраните материали, може да допълват и с други. В края на процеса нека измислят име на колажа, като довършат изречението „Семейството е...“.

След 30 минути подканете младежите да направят изложба от плакати (техните колажи). В стаята всяка двойка избира място, на което залепва своя плакат и застава до него. Водещият и един доброволец от групата минават като журналисти и интервюират авторите със следните въпроси: Какво е за вас семейството? Защо? Какво ви привлече да работите именно с този автор? Какво ви хареса в неговата представа за семейство? Какво беше най-важното, докато работехте заедно?

Накрая, когато всички са били интервюирани и са седнали обратно в голямата група, водещият обобщава представите за семейство, какво привлича хората да са заедно (общи ценности, представи и пр.) и какво им помага да създадат нещо заедно (например общи представи, взаимно харесване, изслушване и т. н.). Водещият въвежда

и понятието „здрави и нездрави отношения“ (Виж раздела „Средата на интимните отношения“).

За младежите е важно да могат да направят разлика между здрави и нездрави отношения между хората. В рамките на 5 минути попитайте младежите какво според тях са здравите и какво нездравите отношения. Записвайте техните отговори и накрая обобщете примерно така: *Здравите отношения се основават на взаимно уважение, изслушване и разбиране, а нездравите отношения са, когато единият партньор иска да власти и да контролира другия, когато упражнява насилие върху него и напълно „изтрива“ неговата личност.*

Емоционална интелигентност

Как можем да се научим да уважаваме и изслушваме другия, как да се научим да го разбираме?

Упражнение „Познай емоцията“: упражнението цели научаване как да се разбират чуждите емоции и да се осъзнават и изразяват собствените. Упражнението е подходящо за стартиране на работата и може да се превърне в ритуал на групата, ако специалистите решат да проведат по-продължителна групова работа с младежите.

Участниците застават в кръг. Водещият казва: „Всеки един от нас идва с някаква емоция. Сега може да се чувства объркан, любопитен, ядосан на нещо или някого, да му е досадно или скучно и т. н. Нека един по един всеки да изиграе как се чувства в момента, а пък ние след това ще трябва да отгатнем. Аз например…“. Добре е водещият да започне, ако няма други желаещи, за да зададе модел.

Упражнение „Термометър на емоциите“: упражнението цели осъзнаване на собствени емоции и как те могат да бъдат контролирани.

Необходими материали: червени, жълти и зелени листове или червени, оранжеви и зелени пособия за писане и бели листове.

Инструкция към участниците: „Всички изпитваме понякога силни, понякога по-слаби чувства. Някои от силните чувства могат да водят до насилие към другите. В семейството това не трябва да се случва. Затова е добре всеки добре да познава себе си и да може да каже на другия кога е ядосан, кога е тъжен, кога е изплашен, кога … Пред всеки от вас има по 3 листа с различни цветове. Зеленият означава

почти нормално спокойно състояние, жълтият показва, че емоциите се нажежават и е вече трудно да се издържа. Червеният лист показва, че емоцията е много силна и вече ще избухне. Най-разрушителната емоция е гневът. Помислете кога сте ядосани. Какво ви ядосва малко, повече и какво направо ви изкарва от кожата? Опишете тези три степени на всеки лист.“

След 15 минути всеки споделя какво е написал на различните листове. Водещият подпомага с въпроси като: Кога се чувстваш така? На какво можеш да оприличиш това преживяване? Какво обикновено правиш, когато емоцията е зелена, оранжева, червена? Какво трябва да се направи, за да не се стигне до нажежаване? Упражнението е сложно и е добре да се дава достатъчно време на участниците да обмислят своите отговори.

Това упражнение може да се провежда и индивидуално с всеки младеж. В група неговата полезност е двойна, тъй като всеки научава, как да разпознава различни състояния при другите.

Сесия 4.

Уменията за договаряне, партниране, поемане и изпълнение на ангажименти могат да бъдат упражнявани в процеса на съставяне и изпълнение на личния проект за живота. Договаряне на общи задачи с разделени отговорности, спазването на поети ангажименти, посвещаване на дълготраен ангажимент спрямо дадена цел, умения за боравене с пари и избягване на дългове са част от процеса на планиране и осъществяване на този проект. Тук е важно да се обърне повече внимание върху промяната и изискванията, които идват при встъпване на младежите в новите роли – тази на партньори (съпруг/съпруга) и родители.

Уменията за родителстване могат да бъдат усвоени впоследствие. В този момент за младежите е важно да могат да:

- си дадат сметка, че семейството е взаимна отговорност и инвестиция (финансова, човешка, времева, емоционална и пр.);
- част от здравите отношения е равноправното съвместно договаряне и спазване на поети ангажименти.

Разпечатайте и раздайте на специалистите тази примерна програма за работа с младежите. Обсъдете и упражнете предложените техники. Обмислете и други, подходящи за младежите техники за индивидуална и групова работа по темата.

За специалистите (*примерна програма*):

Младежите все още нямат достатъчно реалистична представа за процеса на избор на партньор и създаване на семейство. За тях семейството рядко се свързва с поемане на отговорност, трудности и понасяне на напрежение, правене на компромиси и финансова грамотност. Добре е по време на изграждането на личния проект за живота да се засегнат именно тези моменти.

Упражнение „Бурна река“: целта на упражнението е чрез забавление и действие да се осмислят основните трудности и рискове, които съществуват в семейната среда.

Стъпка 1:

Необходими материали и среда: бели и цветни листове, здраво тиксо, сравнително голямо обезопасено празно пространство.

В празното пространство очертайте с тиксо две успоредни линии на около 3–4 метра една от друга. Това ще са двата бряга на една река. „В реката“ между линиите поставете и здраво залепете „камъни“ – листове А4. Нека камъните да са на почти една голяма крачка разстояние в различни посоки.

Инструкции към участниците: „Сега ще направим една игра за съобразителност и взаимопомощ. Разделете се на отбори по трима. В тройките застанете плътно един до друг и здраво завържете краката, които се допират. Така че сега тримата ставате като един човек с три глави, шест ръце и четири крака. Пред вас виждате една голяма буйна река. В нея има камъни, през които само може да минете на другия бряг. Вашата задача е, без да се развързвате, без да променяте местата на камъните и без да излизате извън очертанията на листовете, да преминете реката. Печели тази тройка, която най-бързо премине през реката, като спази всички условия. Кой иска да започне?“

Важно е водещият да запази духа на забавление, защото упражнението е трудно, изисква физически усилия, концентрация и

съобразяване и често участниците се „разгорещяват“. След като всички преминат, добре е успелите да се поощрят и играта да се осмисли. Направете споделяне, като задавате въпроси като: Какво ви беше трудно, докато преминавахте? Какво ви беше лесно? Защо? Какво бихте направили различно сега? Как другите в тройката ти помагаха, а как пречеха? Ти с какво допринесе за преминаването на твоята тройка?

Обобщете отговорите на участниците, като направите паралел със семейния живот, който изисква взаимна координация, напасване, взимане на решения, отговорност към цялото.

Стъпка 2:

Необходими материали: набор от карти „Разкажи ми приказка“ или листове, флумастери, тиксо. Може да използвате „реката“ от предишната стъпка на играта.

Инструкции към участниците: „И така, видяхте, че е трудно съвместното преминаване през буйната река. Представете си, че този бряг на реката е сегашният момент, а другият бряг е моментът, в който вие сте вече семейни. В реката плуват крокодили, хищни риби, змии и големи раци, има подводни течения. Всички тези опасности и трудности съществуват и по пътя на създаването на семейство. Какви могат да са тези трудности и опасности, ако тръгнете да преминавате тази река? Разделете се по тройки отново и избройте трудностите и опасностите, които предполагате, че ще срещнете по пътя на създаването на семейство. А какво би ви помагало по този път?“

След 15 минути съберете отново групите и запишете техните отговори. Добавете, ако е нужно, липса на жилище, липса на подкрепа, липса на стабилни доходи, дългове, навици за хазарт/наркотици, предразсъдъци от страна на другите хора и пр. Приканете участниците да разделят тези опасности и трудности на такива, които могат да контролират и преодолеят сами, и такива, които не зависят от тях. Нека накрая изберат трите най-големи трудности/опасности. Генерирайте заедно решения как те могат да се преодолеят. Наблегнете на това, че е необходимо планиране, предварителна финансова

грамотност и жилищна стабилност, избор на подходящ партньор, планиране на бременността.

Рисковете, свързани с отглеждането на деца, са също по отношение на набавяне на необходима информация за правилна медицинска грижа за майката и детето по време на бременността и през годините до пълнолетие на детето. В тази област специалистът може да бъде полезен на младежите чрез:

- свързване с подходящ специалист, който да даде основна важна информация за сексуалното и репродуктивно здраве, за бременност и контрацепция, за раждането и грижата за новороденото;
- упражняване при усвояването на необходимите знания и умения;
- подпомагане на младежите сами активно и навреме да търсят необходимата им информация и специалисти.

Сесия 5.

Важно в края на обучението е да завършите с обратната връзка от участниците (писмено или устно) с цел извеждане на реални техни потребности за супервизия.

За специалистите:

Следвайте модела „Лънди“ за детско участие. Според този модел специалистите трябва да гарантират участие на децата чрез четири елемента, които осигуряват:

- безопасно **пространство за участие**,
- подпомагане на **изразяване на възгледите** им,
- **включването** на възгледите им в индивидуалните им планове, в методиката на проекта,
- **превръщане на индивидуалните** проекти за живота е в действие.

Примерни начини за представяне на тема „Семейство и семейни отношения“ на младежите:

1. **Гарантирайте безопасната среда, в която детето/юношата може да обсъди тази тема:**

- Предоставете информация за проекта и ролята на семейството.
- Обещайте, че ще спазвате конфиденциалност, когато обсъждате работата.
- Създайте и договорете правила на съвместна работа по разработване на личния проект.

  Например: Този проект дава време и възможност да помислим заедно за това какво е нужно да се знае и направи, за да имаш един ден твое здраво и хубаво семейство. Това ще отнеме време за мислене, за учене на някои важни неща. Ще се виждаме всеки ..... и ще мислим заедно по 30 минути. Какво мислиш, ще се справим ли? Тези разговори са между мен и теб. Аз ще обсъждам това, което си решил/а, но няма да издавам неща, които си ме предупредил/а да не казвам на други хора. Как си представяш работата ни заедно?

2. **Гарантирайте включването на детето със свое мнение и опит:**
   - Дайте достатъчно време на детето да задава въпроси и изказва мнения за своя личен проект за живота и как той да се случва.
   - Използвайте различни формати на обучение. Например можете да направите упражнения в група и да улесните комуникацията между участниците в нея.
   - Задавайте въпроси, които да помагат на юношата да осмисля опита си.

     Например: Как различаваш кога едно семейство е добро, кога не е? Какво искаш да е твоето семейство? Как си представяш твоя бъдещ мъж/жена? Какво според теб ти можеш да дадеш като съпруг/а? Какво очакваш от другия? Всичките ли твои очаквания са реалистични? Какво можеш да промениш, за да общуваш по-добре? От какво се страхуваш, когато се доверяваш на друг човек?

3. **Гарантирайте, че младежът е основният автор на своя личен проект за живота:**
   - Записвайте мнението му в личния проект за живота.

- Премисляйте внимателно идеите на младежа, не бързайте да мислите вместо него.
- Поощрявайте младежа, не го обезсърчавайте.
- Поискайте съгласието му личният му проект да се представя на срещи на екипа.
- Не коригирайте личния проект без съгласие на младежа.
- Дайте му възможност да избира методи за разработване на проекта му – рисунки, карти.
- Дайте му възможност да обсъжда личния си проект с други хора, с хора от общността.

  Например: Добре, видяхме, че преди да направиш семейство, ти трябва да имаш платена работа и жилище. Да променим ли последователността на стъпките за изпълнение на проекта ти? Как?

4. **Гарантирайте, че написаното в личния проект ще се изпробва в живота**

- Не казвайте, че проектът е невъзможен.
- Не обезценявайте, а приемайте идеите на младежа и се отнасяйте сериозно към тях.
- Проверявайте с партньорите реалистичността на целите и стъпките в личния проект на младежа.
- Проследявайте дали са обсъдени или проверени в реалността идеите на проекта.
- Проследявайте кой е отговорен за реализирането на всяка дейност от проекта и търсете тази отговорност от посочения в планираните стъпки човек.
- Застъпвайте се за личния проект на младежа.
- Обсъждайте застъпничеството по личните проекта на младежите в екипа, преди да пристъпите към действия.

5. Интимни отношения – възможности, рискове и справяне с тях

Интимността е междуличностна връзка, която обикновено се отнася до чувството и желанието за физическа и/или емоционална близост и взаимна принадлежност. Тя може да бъде определена и като много близка емоционална връзка с друг човек в резултат на обвързаност, която се формира чрез познаването на другия и чрез съвместни преживявания с него.

Интимните взаимоотношения включват чувства на харесване, любов, романтика, физическо или сексуално привличане. Те позволяват на хората да създават силна емоционална привързаност помежду си.

Интимността не е възможна без диалог, разбиране на другия, откровеност, уязвимост и реципрочност. Поддържането на интимност изисква добре развита сензитивност към собствената и чуждата емоционалност и към междуличностните отношения. Човек се нуждае от това да развие способността както да бъде емоционално въвлечен и отдаден, така и емоционално независим. Мъри Боуен нарича това „емоционална диференцираност“ (Михова, 2012). Липсата на способността човек да се разграничава емоционално от другия е форма на симбиоза, състояние, различно от интимност, независимо от това, че тези чувства са сходни.

Липсата на умения за изграждане на интимност може да доведе или до прекалено бързо сближаване и доверяване, или до невъзможност да се влезе в интимни отношения. Това води до преживяване на вътрешна борба и напрежение за намиране на правилната граница/дистанция при поддържане на връзка.

5.1. Интимни отношения и възможностите, които дават

Интимните взаимоотношения дават възможност на човек да преживее чувство на принадлежност и приемане, на споделяне на отговорности и преживявания. За младежите, излизащи от институционална грижа, те са мечта и ресурс. Създаването на семейство и намирането на партньор е социална норма, която е важна за социалния статус на жените, особено в патриархални общности. Често момичетата виждат създаването на интимна връзка и като източник на сигурност в живота, и като източник на подкрепа и самочувствие или като начин за изкарване на пари. За момчетата наличието на близък приятелски кръг и общност са от съществено значение за намиране на работа, подкрепа и нерядко за намиране на (сексуален) партньор.

5.2. Интимните отношения и рисковете, свързани с развитието на децата и младежите

Интимността носи облекчението на споделената отговорност, но и изисква доверяване, което само по себе си се асоциира с риск. Една от предпоставките за установяване на доверие е личният биографичен капацитет. От една страна, младежите, израснали в резидентна грижа, имат специфичен, не „като на другите“ житейски опит, често са отчуждени и отделени от общността, липсват им някои умения за самостоятелен живот и за реалистични житейски избори. От друга страна, те се сблъскват с отрицателни нагласи и предразсъдъци спрямо самите себе си. Всичко това води и до трудности при даването на доверие и следователно при изграждането на интимни отношения и на семейство.

Децата, израснали в институционална грижа или преминали през множество приемни семейства, често нямат изграден капацитет да създават доверителни и съответно интимни отношения и семейство. Те срещат трудности при изграждането и установяването на стабилни и удовлетворяващи ги приятелства, при вписване в работна и друга социална среда. Една от основните причини за това

се крие в тяхната лична история на взаимоотношения – често там не се открива добре изградена връзка на сигурна привързаност с възрастен човек/обгрижваща фигура, на отношения на взаимно доверие и уважение към техния емоционален живот, физическа неприкосновеност, потребности и права. Още от най-ранна възраст тези деца:

- са се сблъсквали със загуба на хора, към които са изграждали доверие и привързаност,
- или са били отблъсквани/отхвърляни по неясни за тях причини от подобни хора,
- или тези възрастни са реагирали на техните потребности непоследователно и неглижиращо,
- често са били обект на насилие и злоупотреба от страна на хора с повече сила, власт и възможности от техните.

В резултат на това те са преживели болка (емоционална, физическа), справяли са се с несигурност, несправедливост, предателства, отхвърляне. Като защита от тези преживени болка и несигурност често вече в младежка или зряла възраст тези видимо пораснали деца предпочитат да не изграждат повече връзки, които да ги въвличат емоционално, тъй като в съзнанието им винаги присъства страхът от отхвърляне и загуба. Един израз на този страх е например „мъжкарското“ или „cool“ поведение на „коравите“ момичета и момчета, които нищо и никой не може да впечатли или развълнува. Така макар и биологичната им възраст да напредва, тяхната емоционална възраст остава „замразена“ в ранното детство, във възрастта на преживяната загуба и болка. Въпреки привидното впечатление на зрелост те нямат ясна представа за това кога и на кого могат да се доверят. Затова или внезапно и страстно се влюбват и искат всичко от обекта на влюбване, или не могат изобщо да дадат израз на чувствата си на харесване, привличане, желание за споделяне.

Отношенията на интимност с такива хора преминават през отключването на множество тревоги, несигурности и болка. Ако партньорът в отношенията няма желание и умение да „отработи“ деструктивните състояния така, че да научи младежа как да ги раз-

бира и овладява, тази връзка, както и всички последващи, ще завърши с неизбежно разочарование за участниците в тях.

5.3. Интимните отношения и рисковете, свързани с контекста

Първият вид рискове е свързан с бързите промени по отношение на разбирането за инмитност, интимни отношения, сексуални взаимоотношения и полово-ролеви стереотипи. Този вид рискове изисква умения за постоянно преосмисляне на приетите като правилни и „нормални" взаимоотношения, ценности и норми. Наблюдават се големи различия между поколенията и често теми табута за предишното поколение вече са нормални теми за разговор между представителите на следващото поколение. Така децата не могат да намерят възрастен, авторитетна фигура, с когото спокойно да могат да разговарят на теми, свързани със секуалността, интимността, полово-ролевите стереотипи. Ролята на специалистите в този случай е както преводаческа – да успеят да предадат необходимото съдържание на различните езици на отделните поколения, така и посредническа – неосъждайки и неоценявайки, да успеят да подпомогнат намирането на общ език и взаимното приемане на двете поколения.

Вторият вид рискове е свързан с отрицателната стигма към всички деца, израснали в институции, и спрямо бежанците. Това възприятие за тях, от една страна, възпрепятства установяването на интимни взаимоотношения с партньори от други социални групи и общности, а от друга страна, силно ограничава възможността за излизане от една затворена социална мрежа, която често възпроизвежда поведения на насилие и злоупотреба. Важно за младежите е да изградят умения за разбиране на другите среди и също така да знаят, че стигмата е преодолима чрез лични постижения и определено поведение.

Третият вид риск е свързан с природата на наличните услуги и липсата на достатъчно нископрагови услуги, които да са сензитивни към особеностите на младежите от институции и към бежанците.

Често и образователните, и здравните, и социалните услуги са строго регламентирани и негъвкави спрямо различните хора, с които работят. Важно и по-реалистично е младежите да усвоят знания и умения, да намерят езика и подхода как да общуват с тези услуги, отколкото да се очаква обратното.

5.4. Насоки за обучители: *Обучение на специалистите по темата „Интимни отношения“*

Примерна обучителна програма:

1. Въвеждаща сесия: въвеждане в темата за интимността, упражнения (игри) и приемане на правила, които групата ще следва по време на обучението.
2. Знания и умения за работа по риск 1: усвояване на умения за говорене на теми, свързани със сексуалността; умения и техники за работа с младежите – 90 минути.
3. Знания и умения за работа по риск 2 (част 1): какво стои зад неумението за изграждане на пълноценни интимни отношения; какво представляват здравословните интимни отношения – 90 минути.
4. Знания и умения за работа по риск 2 (част 2): умения и техники за работа с младежите – 90 минути.
5. Обобщение и обратна връзка. Идентифициране на теми за супервизия – 40 минути.

Сесия 1.

Сесията има 2 основни цели:

– да се въведе понятието „интимност“ и да се разграничат отделните видове интимност: отношенческа, емоционална, сексуална и т. н.;
– да се създаде атмосфера на взаимно доверие и готовност за експериментиране. Често темата за сексуалността е табу в

разговорите между хората и затова е нужно специалистите да се чувстват комфортно помежду си.

Насърчете участниците да си припомнят личен опит по отношение на това как са се научили да разграничават приятели от интимни партньори, близки приятели от познати; какви са били страховете им при влизане в интимни отношения. Нека да се опитат да изведат няколко основни области, които включват интимните отношения, да ги нанесат в таблицата и да помислят как да попълнят останалите колони. Важно е да се различат възможност и риск, които интимните отношения носят за човека, външни и вътрешни възможности и рискове.

Таблица 1.

Моят личен опит

Действие	**Възможности на средата**	**Възможности на човека**	**Рискове, идващи от средата**	**Рискове, идващи от човека**	**План за справяне с рисковете**
Избор на партньор					
Създаване на приятелства					
Сексуална интимност					
Изграждане на любовни интимни отношения					
....					

След като участниците попълнят тази таблица, базирайки се на собствения опит, нека се опитат в малки групи да я попълнят и от гледна точка на младежите, с които работят.

Таблица 2.

Рискове и възможности при младежите

Действие	Възможности на средата	Възможности на човека	**Рискове, идващи от средата**	**Рискове, идващи от човека**	План за справяне с рисковете
Създаване на приятелства					

Действие	Възможности на средата	Възможности на човека	**Рискове, идващи от средата**	**Рискове, идващи от човека**	План за справяне с рисковете
Избор на интимен партньор					
Сексуална интимност					
Изграждане на интимни отношения					
....					

По време на сесията се извеждат няколко основни риска, върху които ще се работи в следващите сесии, с акцент върху онези рискове, които пряко могат да застрашат физическото и емоционалното здраве на младежите, напускащи институции.

Сесия 2.

***Риск 1:* Да влязат в сексуални взаимоотношения, които застрашават здравето и бъдещето им**

Липсата на достатъчно знания за функционирането на тялото, за сексуално преносимите инфекции (СПИ), за начините за предпазване от тях и от нежелана бременност, както и липсата на умения за предпазване на собственото здраве са причини младежите да не могат да разпознават и да се справят с рисковите ситуации.

За обучителите:

Важно е специалистите да могат без притеснение да говорят за сексуалното и репродуктивно здраве. Не е необходимо всички лични наставници да консултират тези рискове. По-удачно е само тези, които се чувстват сигурни и подготвени. Темата е важна за младежите, но е съпроводена с много незнание, срам и погрешни вярвания (основани на липса на знания и/или културни норми и табута). Добре е специалистите да разберат, че чувства като срам могат да бъдат изразявани чрез смях, взаимни подигравки, шеги, неудобни въпроси, мълчание, изчервяване и пр. Важно е да покажат, че разбират езика,

на който младежите говорят за секс, но да въведат и поддържат официалните медицински названия.

Упражнение „Речник“: упражнението цели специалистите да преговорят сексуалната терминология и да отделят официална от вулгарно-разговорна и специфична за отделни общности терминология.

Необходими материали: флипчарт листове, маркери, макети/картини на полова система.

Инструкции към участниците: „Ние говорим на много езици за сексуалността. Нека направим един речник на думите, които употребяваме, когато говорим за сексуално и репродуктивно здраве, за интимност. Разделете се на 4 малки групи и нека всяка група изпише всички думи, които се сеща по тази тема, като първа група изброи медицинските термини, втора група изброи разговорните, понякога вулгарни думи, третата нека изброи названията, които са разпространени в този край на България и сред групите, а четвъртата да изброи всички думи по темата, които използват младежите, с които работят. Имате 20 минути за работа и след това ще съставим един общ речник.“

След 20 минути всяка група представя, другите добавят и се съставя речник, който може да се използва при предаване на информация за СПИ, контрацепция и разговори в областта на сексуалното и репродуктивно здраве.

Източници на информация за СПИ и контрацепция са дадени в края на тази част. В края на сесията може да разпечатате и дадете на специалистите тази примерна програма за работа с младежите по риск 1.

Задачи за специалистите:

Важно е още в дома младежите да станат сензитивни за това как биват въвлечени в употребяващи ги взаимоотношения, без да ги бъркат с илюзията за интимност. Една подходяща тема за разговор, е употребата на предпазващи (от сексуално преносими инфекции и от нежелана бременност) средства (презервативи, контрацепция). Важно е да се изведат и преговорят неправилните вярвания и знания.

За целта може да съберете младежите в тематична групова сесия. Може да поканите специалист по здравно образование или медицинско лице. Теми, които е добре да се обсъдят в последователни сесии, са: Инфекции, предавани по кръвен и сексуален път; Мъжка и женска полова система; Предпазване от СПИ и нежелана бременност; Умения за отстояване на безопасни сексуални контакти.

Игра „Извънземни“: играта цели предизвикване на разговор по на темата за човешкото тяло, неговите части и функции.

Инструкция към участниците: „Разделете се на 2 групи. Така едната група са извънземни, които за пръв път идват на Земята. Кои ще са извънземните? Добре, а другите ще са земляните, които влизат в контакт с извънземните. Извънземните за пръв път виждат човек и започват да задават въпроси за хората, за човешкото тяло, как изглеждат и за какво служат неговите части. Да пробваме.“

Водещият насочва разговора, импровизира с въпроси и се стреми да има забавление без обиди.

Накрая на играта се прави обобщение и се представят женската и мъжката полова система. Подходящо следващо упражнение е „Речник“.

Упражнение „Социометрична дискусия“: целта е да се изговорят неверни вярвания и табута, съществуващи между младежите.

Необходими материали: малки цветни лепенки/листове (3 на брой), подготвен списък с твърдения.

Списъкът с твърдения е добре да описва поведения, характерни за здравите и нездравите взаимоотношения, както и нагласи и вярвания за интимните отношения, които младежите споделят. Списък с примерни твърдения:

- Доверието между партньорите може да ги предпази от болести и нежелана бременност.
- Въпрос на доверие и любов е партньорът да те кара да правиш неща, които не ти харесват или ти причиняват болка.
- Мъжкият презерватив може да те предпази от СПИ и бременност.

- Може и да не се пазим с презерватив – едно хапче за спешна бременност след секс оправя нещата.
- Въпрос на доверие и любов е партньорът ти да те кара да правиш секс (с негови „приятели“) за пари.
- Съществува женски презерватив.
- Девствено момиче/момче не може да е заразено със СПИ.
- Всички болести, които се предават при секс и чрез кръв, си проличават още на другия ден.
- Всички болести, които се предават при секс и чрез кръв, се лекуват по един и същ начин.

Инструкции към участниците: (*водещият начертава дълга права линия, като поставя листчетата в двата ѝ края и по средата*) „Представете си, че тук има една линия – това е единият ѝ край, това другият, а това е средата. Аз ще ви прочитам различни твърдения, а вие ще показвате какво мислите за това твърдение, като заставате на линията така: който е напълно съгласен – застава в този край, който е на 100% несъгласен – застава в другия край, а който е 50 на 50 или се колебае – застава в средата.“

Водещият прочита едно от твърденията и помага на участниците да се наредят. След това последователно дава думата на крайните мнения и на колебаещите се. Всеки участник има право да се придвижва по линията, ако и както си промени мнението. Водещият насочва разговора към коректните факти и характеристиките на здравите интимни отношения.

По време на дискусиите може да се обсъждат въпроси като:

- Какво означава доверие в сексуалните отношения и как то е свързано със сексуалното здраве?
- Истинска любов ли е, когато партньорът ти те заплашва с изоставяне или те бие, ако не направиш нещо, което не искаш?
- Истинска любов ли е, когато нямаш право на различно мнение, свои желания?

Възможни продължения на тази игра биха били:

- Знания за СПИ – видове, симптоми, прозоречни периоди, диагностика. Може да се използват игри, предоставени на сайта на БАСП.
- Умения за отстояване на правото за безопасен секс – може да се използва сайтът на Loveguide.
- Различаване на здрави от нездрави интимни отношения.

Сесия 3.

Риск 2: Да бъдат въвлечени в псевдоинтимни отношения, които ги поставят в ситуация на насилие и злоупотреба

За обучителите:

Изключително важно при разграничаването на здрави от нездрави (поставящи младежа в ситуации на насилие, злоупотреба, риск за здравето и живота) отношения е специалистите да заемат категорично становище кое е здраво и кое не, както и да разбират причините, скрити в развитието и личната история на младия човек, които водят до трудности в изграждане на интимни отношения с партньори и приятели.

➢ **Липса на умения за изграждане и развитие на емоционална близост**

У младежите, израснали в институционална грижа, често се наблюдава силна тревога при нарастване на емоционалната значимост на даден човек за тях, при влизане във взаимоотношения на емоционална близост. В тези ситуации на ранимост се събуждат стари преживявания на срам, тъга, отхвърленост. Следствие е защитно поведение като: отхвърляне на другия, опит за контрол чрез насилие или манипулации, омаловажаване на значението на другия, подмяна на емоционалната близост със сексуалност или материални придобивки, промискуитетно поведение, „прагматично“ разглеждане на другия като инструмент за добиване на нещо (напр. „той е добър за мен, защото носи пари...“) и пр.

За да се избегне конфликтността и разпадът на връзката, е необходимо младежът да се научи да осъзнава и уважава своите емо-

ции, да се научи да разпознава и уважава емоциите на другия човек. Другояче казано, коригиращото, лекуващото въздействие на специалиста е в това да пита, описва и уважава емоциите на младежа, както и своите собствени. В групови дискусии може да се генерират възможности за това как може човек да се извини, да покаже грижа, да покаже уважение, зачитане, любов, ревност, нараненост и пр.

➢ **Липса на модел на партньорски взаимоотношения**

Младежите, които израстват в институции, често имат житейски опит на преживяно насилие – като жертви (по-често) и като насилници. Множество изследвания подчертават връзката между стил на привързаност и трудности в изграждането на интимни отношения (Bauminger & al., 2008; McNeely & Blanchard, 2010). Несигурният стил на привързаност, свързан със силна вътрешна тревога от близки взаимоотношения, е предпоставка за стремеж у младежите да влизат предимно в отношения, които изискват властови, йерархични позиции. В самите институции обикновено има вътрешна (неформална) йерархия между младежите. Често срещана форма на насилие, включително и в резидентни услуги, е по-малките и по-новите членове да бъдат принуждавани от по-старите да извършват нежелани дейности като почистване, а при мигрантите – пазаруване, други действия за удоволствие на по-силния. Нерядко има въвличане в проституция, трафик и пренасяне на наркотици/други забранени вещества или стоки. Понякога персоналът, който работи в домовете, не е чувствителен към или не става свидетел на насилието в тези взаимоотношения. Така те се възпроизвеждат и не дават възможност за усвояване на други модели на нейерархизирани, ненасилствени, партньорски взаимоотношения. С други думи, за да се промени предизвикателното поведение на един младеж, са еднакво необходими и изграждане на доверителна, сигурна, неупотребяваща другия връзка с възрастен (ментор, консултант), и промяна на културата на груповите взаимоотношения в услугата – между персонал и деца, и между самите деца.

Груповите дискусии за това как младежите си представят идеалните взаимоотношения, желаните взаимоотношения в дома и как това може да се постигне с активни ангажименти от страна на

всички биха могли: 1) да вербализират настоящите и желаните взаимоотношения; 2) да научат младежите да говорят за взаимоотношения с възрастните и с връстниците; 3) да изяснят своята представа за видовете взаимоотношения и поработят върху своите умения за изграждане и поддържане на зачитащи другия взаимоотношения; 4) да повишат рефлексивността на младежите по отношение на това как те и другите се чувстват в различните видове взаимоотношения; 5) да изградят представа кои поведения са по-желателни и по-успешни сред хората; 6) да върнат усещането у младежите, че могат да бъдат активна и влияеща част в изграждането на връзки.

➢ **Липса на умения за изграждане на балансирани, независими отношения**

Младежите, които не са изградили модел на сигурна привързаност и не са имали взаимоотношения с хора, които да им помогнат да са осъзнати за собствените и чуждите емоционални преживявания, често имат следните две особености:

- Изпитват дълбоко, ирационално, основополагащо мироглед а им, недоверие към света и хората в него, което не им позволява да развият умения за емоционално свързване в интимността;
- Нямат познания и умения да нюансират взаимоотношенията, защото или са погълнати изцяло от другия и изискват той да бъде също толкова погълнат и отдаден, или са в крайно отчуждение от другия. Междучовешките разлики, особеностите на другия, не се забелязват, защото всяко различие е симптом на отделяне, т.е. събужда тревогата, че може да бъдеш изоставен, напуснат. Всяка разлика в желание, мнение, поведение събужда тази тревога и младежът реагира защитно, което често изглежда като/има проявата на агресия.

Тези особености водят често до развиване на поведение на зависимост от хора, вещества, хазарт, безразборни сексуални контакти и пр. Общото между тях е, че обектът на зависимост е средство за намаляване на тази ирационална тревога от липса на сигурност и доверие.

Специалистите биха били полезни на младежите, ако им помогнат да започнат да нюансират и разделят близките си взаимоотношения (познати, приятели, близки роднини, сексуални партньори, интимни партньори и пр.), както и доколко и какво могат да доверят и да очакват при различните отношения.

➢ **Въвличане в отношения на злоупотреба**

По време на престоя в резидентната услуга младежите спазват реда и правилата на услугата, следват определен график и имат право и възможност да се съветват със специалистите. Те се намират в една сравнително сигурна и контролирана среда. При напускане на услугата средата се променя коренно, като много често младежите не са подготвени да посрещнат рисковете и предизвикателствата на новата среда. Те често са свикнали и намират за свое право да получават помощ и максимална подкрепа и когато навършат пълнолетие, срещат трудности да се справят сами. Те знаят, че грижата за тях е временна и в страха пред нейната загуба понякога проявяват (себе)разрушително поведение – бягат от дома, „провалят» се на изпити, гневят се на персонала, че нищо не прави за тях, опитват се да установят (каквито и да е) взаимоотношения с хора извън дома. Затова планираното и навременно създаване на подкрепяща мрежа извън дома за скоро напускащите грижата младежи ще им даде известна сигурност, че няма за пореден път да се наложи да се справят сами с живота, както и ще ги науча, че грижата за бъдещето на другия е важна част от интимността.

Една от причините за поведението на несамостоятелност е и изградената у детето идентичност на жертва – съдбата му е поднесла загуби, които не е могло да контролира или предотврати. Това продължаващо обаче идентифициране като жертва въвлича младите хора, напускащи резидентните услуги, в отношения да изискват и търсят отново същата помощ, без да полагат лични усилия за промяна и развитие. Тази идентификация лесно се поддава на манипулации и така младежите лесно попадат в трафик, зависимост от различен тип насилие и експлоатация, в отношения, в които биват употребявани.

Тук е важно да се спомене, че въвличането във взаимоотношения на злоупотреба се дължи и на съществуващите отрицателни нагласи в обществото спрямо младежите, израснали в грижа, и спрямо бежанците. Много често младежите, напускащи резидентна грижа, не могат да „излязат“ от институцията поради невъзможност да изградят отношения с други хора, поради влияние на неформалните мрежи, които са ги въвличали в рискови поведения или към които са принадлежали, поради незнание, че има и друг модел на взаимоотношения, но и поради страховете и стереотипите относно тези младежи. Така те са готови на всякакви компромиси от своя страна, за да установят връзка с общността. Именно тази отчаяна готовност, съчетана с недостатъчната сензитивност към насилието, често бива използвана от хора, които злоупотребяват с тях.

Разпечатайте и предложете на специалистите следващите упражнения за работа с младежите по риск 2. Проиграйте някои от тях в групата, за да могат специалистите да се чувстват сигурни, когато ги прилагат с младежите.

За специалистите:

С настъпването на юношеството се появява и нуждата от интимни отношения. За повечето възрастни интимността може да изглежда страшна дума, тъй като първата асоциация обикновено е физическата, сексуалната интимност. Както и за повечето юноши, интимността често се изчерпва с тези взаимоотношения. Интимността обаче е и чувство за емоционална свързаност, приемане, принадлежност, разбиране и приятелство.

За съжаление много от юношите, особено тези, израснали в институционална грижа, не разбират как изглеждат здравите взаимоотношения.

Как могат да се определят здравите интимни взаимоотношения?

Здравите отношения се основават на *равенството*:

- Партньорите са честни един спрямо друг, те са отговорни за действията си пред другия партньор.
- Партньорите имат незаплашващо другия поведение.

- Спорните въпроси се решават чрез преговори, диалог и честни, справедливи и за двамата правила.
- Партньорите общуват помежду си и споделят.
- Партньорите споделят отговорности.
- Партньорите изпитват и показват уважение един към друг.
- Взаимоотношенията им се основават на взаимно доверие и поддръжка.
- Партньорите уважават и приемат независимостта и автономията на другия и себе си в двойката.

Нездравите отношения се основават на *властта* и *контрола*:

- Единият от партньорите е подложен на натиск от другия с цел подчинение и приемане на неговата власт, контрол, желания, решения.
- В двойката се упражнява емоционално насилие (напр. обиди, мълчание, пренебрегване, унижение, вменяване на вина и т. н.).
- Социалният статус се използва, за да се наложи власт над другия партньор, за да се вмени вина и друг вид насилие.
- Единият партньор налага своите решения, власт, желания чрез сплашване.
- Минимизиране/отричане/вменяване на вина – единият партньор приписва на другия причините за всички проблеми в двойката, включително за упражняваното насилие от страна на вменяващия вината върху понасящия партньор (повече информация: https://www.theduluthmodel.org/wheels/, https://www.youtube.com/watch?v=sAH2JmGIRQo).
- Отправят се заплахи.
- Единият партньор е принуден да извършва нежелани от него сексуални актове и практики.
- Единият от партньорите се изолира/изключва.
- Използва се ревност за оправдаване на действия.

За младежите е изключително важно да започнат да правят разлика между двата вида взаимоотношения и да се стремят да ги избягват в своето и чуждото поведение. Груповите игри на тази тема могат да бъдат полезен източник на знания, умения и генериращи асертивно поведение спрямо натрапване на нездрава интимност.

Техника „Социометрична дискусия“:

Необходими материали: малки цветни лепенки/листове (3 на брой), подготвен списък с твърдения.

Списъкът с твърдения е добре да описва поведения, характерни за здравите и нездравите взаимоотношения, както и нагласи и вярвания за интимните отношения, които младежите споделят. Списък с примерни твърдения:

- Да ревнуваш означава да обичаш.
- Физическата агресия е сигурен знак за романтичния интерес на един човек към партньор.
- Ревността не е равна на любовта.
- Мъжете и жените не са равни.
- Мъжете имат право да контролират жените.
- Сексът означава любов/интимност.
- Приятелите могат да се заплашват помежду си.
- Любовта е двамата влюбени да са заедно (или в контакт помежду си) във всеки даден момент.
- Ако в една връзка нещо не върви, за това е виновен само единият партньор.
- Мъжът/по-възрастният в двойката знае повече от другия и затова има право да изисква от него да прави неща, които не му харесват да прави.

Инструкции към участниците: (*водещият начертава дълга права линия, като поставя листчетата в двата ѝ края и по средата*) „Представете си, че тук има една линия – това е единият ѝ край, това другият, а това е средата. Аз ще ви прочитам различни твърдения, а вие

ще показвате какво мислите за това твърдение, като заставате на линията ето така: който е напълно съгласен – застава в този край, който е на 100% несъгласен – застава в другия край, а който е 50 на 50 или се колебае – застава в средата."

Водещият прочита едно от твърденията и помага на участниците да се наредят. След това последователно дава думата на крайните мнения и на колебаещите се. Всеки участник има право да се придвижва по линията, ако и както си промени мнението. Водещият насочва разговора към коректните факти и характеристиките на здравите интимни отношения.

Накрая водещият може да обобщи. Ето един пример за обобщение: При здравословните/здравите отношения всеки човек има свои собствени интереси, дейности, приятели, симпатии и антипатии, но партньорите споделят и някои общи интереси, дейности, приятели, харесвания и недостатъци ето така:

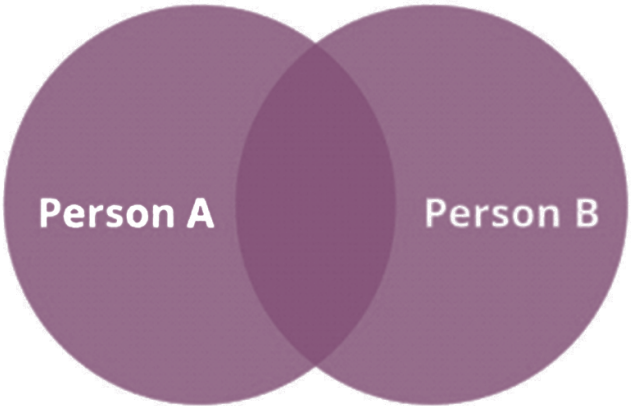

В нездравословните/нездравите отношения хората са „оплетени" един в друг и нямат достатъчно автономия. Загубили са своята независимост и собствения си „аз", както например тук единият кръг е като в капан в другия:

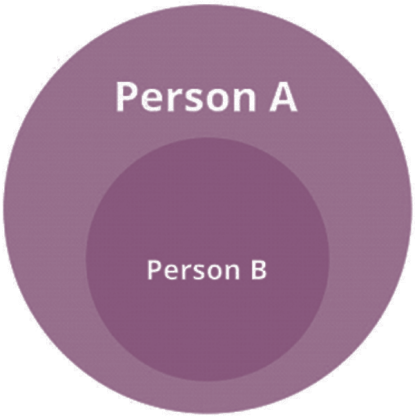

Добре е да се използва всякакъв вид визуализация при работа с младежите (източник: https://thriveworks.com/).

Младежите ще попаднат в нездрави взаимоотношения поради редица причини. Може да се опитват да се изкачат по социалната стълбица и да са готови да направят всичко необходимо, за да стигнат до върха; или да имат ниска самооценка и да се нуждаят от оценката на някой друг, който обаче се опитва да ги контролира или нездраво ги ревнува; или може да са много несигурни в себе си и да се страхуват да откажат да правят всичко, което другият иска; или просто да нямат опит в интимните отношения и не знаят какво да очакват и какво е правилно, а какво не.

Обучението на юношите в това да разпознават здравите от злоупотребяващите с тях взаимоотношения е важно за бъдещия им успех както в интимните отношения в двойката, така и за изграждане на приятелски и работни отношения.

Груповите дискусии чрез игри могат да помогнат на юношите да изградят ясна представа за това и да усвоят знаяния и умения, как да отстояват правото си на здрави интимни отношения.

Групова задача: „Харта на моите лични права за здрави отношения“

Необходими материали: листове А4, моливи, химикалки, флумастри, флипчарт листове, списания, ножици, лепило.

Стъпка 1:

Инструкция към участниците: „Всяка страна си има своя конституция от закони, които защитават правата на гражданите да живеят в нея добре. Всеки човек има право да изисква свои правила в отношенията с другите – как те да се отнасят с него, как той да се отнася с тях. Помислете няколко минути как всеки от вас иска да се отнасят с него интимният му партньор, приятелите. Вземете лист и химикалка и запишете тези свои правила или ги запомнете."

След 5 минути водещият продължава: „Разделете се на групи по трима души и направете своя конституция/харта на правата Ви: Какви са моите права в интимните отношения? Имате 15 минути за това. Нека всяка група си избере говорител."

След 15 минути всяка група представя своята харта на правата. Водещият задава уточняващи въпроси, коригира правила, които водят до нездрави отношения, и се интересува как са взети решенията в малката група. Важно е да се поощрят поведения като изслушване, взимане предвид на различаващо се поведение, диалог и преговори.

Примерна Харта на правата:

1. Имам право да искам и да получавам това, което искам.
2. Имам право да кажа „не" на искания или очаквания, които не мога да изпълня или не ми харесват.
3. Имам право да изразя всичките си чувства, положителни или отрицателни.
4. Имам право да променя решението си.
5. Имам право да греша и да не съм перфектен.
6. Имам право да следвам собствените си ценности и правила.
7. Имам право да кажа „не" за нещо, когато чувствам, че не съм готов/а за това, че не е безопасно или е в разрез с ценностите ми.
8. Имам право да не нося отговорност за поведението, действията или чувствата на другите.
9. Имам право да очаквам и получавам честност от другите.
10. Имам право да се ядосвам на някого, когото обичам.

11. Имам право да се уплаша и да кажа: „Страхувам се“.
12. Имам право да кажа: „Не знам“.
13. Имам право на на лично пространство и време за собствените си нужди.
14. Имам право да водя по-здравословен живот от хората около мен.
15. Имам право да имам своите нужди и да искам уважение от другите.
16. Имам право да се чувствам добре с приятелите и с интимния си партньор.
17. Имам право да бъда щастлив/а.

Стъпка 2:

Нека всеки прочете съставената харта от отговорите на всички групи и самостоятелно да си състави своята собствена Харта отново.

Стъпка 3:

Всеки участник измисля, рисува/прави колаж на символ/герб на своята харта на личните права за здрави отношения.

Сесия 4:

Важно в края на обучението е да завършите с обратната връзка от участниците (писмено или устно) с цел извеждане на реални техни потребности за супервизия.

Подход на обучение – следвайте стила на модела „Лънди“

За специалистите:

Според този модел специалистите трябва да гарантират участие на децата чрез четирите елемента, които осигуряват:

- безопасно **пространство за участие**,
- подпомагане на **изразяване на възгледите** им,
- **включването** на възгледите им в индивидуалните им планове, в методиката на проекта,
- **превръщане на индивидуалните** проекти за живота е в действие.

Примерни начини за представане на тема „Интимност“ на младежите:

1. **Гарантирайте безопасната среда, в която детето/юношата може да обсъди тази тема:**
   - Предоставяйте информация за проекта и ролята на интимните отношения.
   - Обещайте, че ще съхраните конфиденциалност, когато обсъждате работата.
   - Създавайте и договаряйте правила на съвместна работа по разработване на плана и мислене за обкръженията.

     Например: Този проект дава време и възможност да помислим заедно за това как да различаваш хората, които внасят добро в живота ти, от тези, които могат да ти навредят; как да си намериш приятели и да ги задържиш за дълго време; как да си намериш интимен партньор и да се чувствате добре заедно. Това ще отнеме време за подготовка. Ще се виждаме всеки ..... и ще мислим заедно по 30 минути. Какво мислиш, ще се справим ли? Тези разговори са между мен и теб. Аз ще обсъждам това, което си решил/а, но няма да издавам неща, които си ме предупредил/а да не казвам на други хора. Как си представяш работата ни заедно?

2. **Гарантирайте включването на детето със свое мнение и опит:**
   - Дайте достатъчно време на детето да задава въпроси и изказва мнения за своя личен проект за живота и как той да се случва.
   - Използвайте различни формати на обучение. Например можете да направите упражнения в група и да улесните комуникацията между участниците в нея.
   - Задавайте въпроси, които да помагат на юношата да осмисля опита си.

     Например: Как различаваш кога някой ти е гадже и кога приятел? Как си представяш идеалната връзка? Какво според

теб ти можеш да дадеш в тази връзка? Какво очакваш от другия? Всичките ли твои очаквания са реалистични? Какво можеш да промениш, за да общуваш по-добре? От какво се страхуваш, когато се доверяваш на друг човек?

3. **Гарантирайте, че детето е основният автор на плана си:**
   - Записвайте мнението му в личния проект за живота.
   - Премисляйте внимателно идеите на младежа, не бързайте да мислите вместо него.
   - Поощрявайте младежа, не го обезсърчавайте.
   - Поискайте съгласието му личният му проект да се представя на срещи на екипа.
   - Не коригирайте личния проект без съгласие на младежа.
   - Дайте възможност на младежа да избира методи за разработване на проекта му – рисунки, карти.
   - Дайте възможност на младежа да обсъжда личния си проект с други хора, с хора от общността.

     Например:“Добре, видяхме, че досега ти преди всичко си се разочаровал/а от този човек. Бил/а си лъган/а, а може би и използван/а. Все още ли смяташ, че той/тя ти е приятел? Все още ли искаш той/тя да бъде поканен/а, за да обсъждаш с него/нея своя проект за живота ти? Смяташ ли, че можеш да разчиташ на неговата/нейната подкрепа? Има ли други хора, които могат да ти помогнат повече, дори и да нямате толкова много общи преживявания?“

4. **Гарантирайте, че написаното в личния проект ще се изпробва в живота:**
   - Не казвайте, че проектът е невъзможен.
   - Не обезценявайте, а приемайте идеите на младежа и се отнасяйте сериозно към тях.
   - Проверявайте с партньорите реалистичността на целите и стъпките в личния проект на младежа.
   - Проследявайте дали са обсъдени или проверени в реалността идеите на проекта.

- Проследявайки кой е отговорен за реализирането на всяка дейност от проекта и търсете тази отговорност от посочения в планираните стъпки човек.
- Застъпвайте се за личния проект на младежа.
- Обсъждайте застъпничеството по личните проекти на младежите в екипа, преди да пристъпите към действия.

Заключение

Методологията дава насоки, а не изисква следване стриктно на съдържанието ѝ. Тя кани участниците в проекта, както и други хора, които работят с деца и младежи, да създават и развиват свой стил в процеса на помагане. Основна задача на методологията е да помогне на специалистите да се почувстват по-сигурни в работата си и с това да станат онези важни за младите хора възрастни, които са им позволили да мечтаят, които са ги окуражили да превръщат мечтите си в реалност и са ги подготвили за това.

Използвана литература и полезни ресурси

Атанасов, Н. (2017). *Теории за психичното развитие в психоанализата*. Издателство на Нов Български университет.

За нашите деца (2018). *Насоки за сигурна семейна среда*. Изтеглено на 5 ноември 2018 http://priemidete.org/items/629/Nasoki-za-sigurna-semeina-sreda.html

Маркова, Г. (2017). *Сигурността в отношенията – устойчива инвестиция в интеграцията на изключени общности*. В Стоп кадър: Юбилеен сборник в чест на професор Людмил Христов. София: Нов български университет.

Минчева-Ризова, М. и Ризов, И. (2002). *Образователен подход „Умения за живот“: Развитие на личностни и социални умения в училище*. С.: УНИЦЕФ.

Михова, З. (2012). *Емоционални процеси в семейството и системна терапия*. Издателство Стено.

Петрова-Димитрова, Н. (2017). *Въведение в резилианса. Проект „Укрепване на силните страни на детето за превенция на насилието“*. Институт за социални дейности и практики. Изтеглено на 5 ноември 2018 от 1514967334-introduction-to-resiliencebg.pdf

Bauminger, N., Finzi-Dottan, R., Chason, S., & Har-Even, D. (2008). Intimacy in adolescent friendship: The roles of attachment, coherence, and self-disclosure. *Journal of Social and Personal Relationships*, 25(3), 409-428.

Browne, K. (2009). *The risk of harm to young children in institutional care*. London: Save the Children.

Buchholz, E. S. & Mishne, J. M. Eds. (1994). *Group Interventions with Children, Adolescents, and Parents: An Ego and Self Psychological Approach*. Northvale, NJ etc., Jason Aronson.

Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E.L., Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization and the development of the self*. New York; Other Press.

Gilligan, R. (2018). *The untapped potential of 'work' for looked after young people – challenges and opportunities*. Department of Education public seminar, 23 April 2018.

HM Government (2015) *Care Leaver Strategy: A Cross-Departmental Strategy for Young People*

Kaufman, G and Flanagan M. (2015). A psychologically „embedded" approach to designing games for prosocial causes. Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace, 9(3), article 1.

McNeely, C., & Blanchard, J. (2010). *The teen years explained: A guide to healthy adolescent development*. Jayne Blanchard.

Morse, A. (2015) – National Audit. Great BritainNational Audit Office. https://www.nao.org.uk/report/care-leavers-transitions-to-adulthood/ https://www.parentingscience.com/social-skills-activities.html

Ozer, E.J. (2007). The effects of school gardens on students and schools: conceptualization and considerations for maximizing healthy development. Health Educ Behav. 34(6):846-63.

Schippers, M., van de Pol, P., Ruijter de Wildt, L., Thys.,K., Krogshøj Larsen, M., Massoumi, Z., Rozumek., M. (2016). *Алтернативна семейна грижа. Наръчник за персонал, работещ с приемащи семейства и непридружени деца, живеещи в приемащи семейства*. Nidos, Maliebaan.

Полезни ресурси:

Българска Асоциация по Семейно Планиране – http://www.safesex.bg

Кратки видеоклипове за младежи относно сексуалното и репродуктивно здраве – https://loveguide.bg

Сдружение „Здраве без граници" – http://hwb-bg.info/about-us/contact/

Уикипедия – https://en.wikipedia.org/wiki/Intimate_relationship

Фондация „Международни социални служби – България“. *Проект CLIP – Care-Leavers Integration Programme – Социална интеграция и професионална реализация на младежи, напускащи домовете за деца*. Изтеглено на 5 ноември 2018 от http://iss-bg.org/bg/clip/

Фондация „Подарете книга“ *„Училище за работа 2014,2015“ „Училище за работа 2016, 2017: в екип“*. Изтеглено на 5.11.2018 от http://www.podaretekniga.org/

Domestic Abuse Intervention Programs – https://www.theduluthmodel.org/wheels/

Office of Adolescent Health – https://www.hhs.gov/ash/oah/tag/index.html

TriveWorks – https://thriveworks.com/

Част III.

Допълнителни материали за обучители и специалисти

1. Ерик Ериксън и Его-психология

Етапи на психосоциалното развитие. Теория на развитието на Ерик Ериксън (1968)

Ерик Ериксън предполага, че човешкото развитие преминава през различни етапи. На всеки отделен етап индивидът е поставен пред определена психо-социална криза. В случая криза се разглежда в смисъл на необходим етап на промяна, а не в смисъла на опасност. Начинът, по който всеки човек е отглеждан, задава пътя на решаване на тези кризи или фиксира развитието му в нерешени задачи. Успешното разрешаване на всеки развитиен етап води до здраво психическо функциониране и вписване на човека в средата му. Неуспешното излизане от един етап на разитието води до трудности в следващия, неадекватна представа за себе си и света и трудности в отношенията с околните. Развитийната задача на всеки етап Ериксън формулира като две алтернативи, между които индивидът трябва да „избира". Така например много родители се оплакват, че техните тийнейджъри не са инициативни и не умеят да си поставят и преследват цели. Според Ериксън корените на тези умения се поставят във възрастта 3 – 5 години. Тогава чрез играта и общуването с другите децата развиват умението и формират своята воля. В игровата конкуренция те започват да се стремят да успяват, да постигат цели, да побеждават. Ролята на родителите е да балансират в подкрепа на стремежа към успех и уменията за кооперативност с другите.

Какви са развитийните задачи, които характеризират всеки етап?

Етап на развитието	Психологическа криза	Успешно разрешаване на кризата	Възраст
1	Доверие срещу недоверие	Формиране на надежда ‘Светът е добро място’	0 – 1 години
2	Автономност срещу срам и съмнение	Формиране на воля ‘Аз изследвам света, искам и мога’	1 – 3 години
3	Инициатива срещу вина	Формиране на цел ‘Аз се стремя да успея’	3 – 5 години
4	Компетентност срещу малоценност	Формиране на чувство за компетентност ‘Аз се уча и знам как’	5 – 12 години
5	Идентичност срещу обърквене на идентичността	Формиране на идентичност ‘Аз знам кой съм и какъв искам да бъда’	12 – 18 години
6	Интимност срещу изолация	Формиране на способност за любов ‘Аз мога да обичам’	18 – 35/40 години
7	Креативност срещу стагнация	Формиране на способност за грижа ‘Аз се грижа за другите’	35/40 – 65 години
8	Цялост (интегритет) срещу отчаяние	Формиране на преживяване за мъдрост	65 – години

Първи етап: ДОВЕРИЕ СРЕЩУ НЕДОВЕРИЕ

В периода 0 – 1 година бебето е в постоянна зависима връзка от възрастния (най-често майката), от когото получава защита, храна и успокоение. Добре откликващата майка формира у детето си преживяване за сигурност и доверие, защото предсказуемо посреща потребностите на своето бебе. В резултат на това бебето формира представа за света като за сигурно и предсказуемо място за живот. Отношенията в зрелия живот ще се характеризират с повече спокойствие и доверие към другите, както и със способност да се понесат

разделите. Този развитиен етап приключва с формирането на способност за надежда, т.е. положително очакване за света и хората.

Неуспешното родителстване и липсата на преживяване за сигурност и доверие формират у бебето страх и недоверие към другите. Бебето развива чувството, че не може да предвиди средата и не знае какво го очаква или че това, което го очаква, е опасност. Това се случва, ако бебето е изоставяно, малтертирано, неглижирано (оставяно мокро, гладно или на студено) или отглеждано от много и различни възрастни. Такова бебе израства като недоверчив, непредсказуем или агресивен възрастен, който е винаги нащрек от евентуална опасност. Това дълбоко, ирационално недоверие към света често е причина за развитие на проблеми със зависимости (от вещества, хазарт и пр.).

За формирането на доверие у бебето от централно значение е фигурата на ранна привързаност (виж Боулби, Теория на привързаността).

Втори етап: АВТОНОМНОСТ СРЕЩУ СРАМ И СЪМНЕНИЕ

В периода 1 – 3 години детето се развива физически и става подвижно. То лази, сяда, слага предмети в устата си, за да ги изследва, и започва да ходи. Това означава, че детето има нужда от повече самостоятелност, за да се движи и да чувства удоволстие от движението. Детето започва да играе на разстояние от майка си и да прави избор на храна и играчки. Т.е. детето започва да формира своята индивидуалност и да усеща, че е отделен и различен от родителя индивид. За да се затвърди това усещане, детето след 18-ия месец трябва да бъде насърчавано да прави някои неща само́: да играе, да изследва средата, да се облича, да се храни. Така то развива чувство на автономност и разбира какво може и какво не може. Това е основа на следващия етап, в който ще може да си поставя цели. Така например достатъчно добрият родител има търпение да позволи на детето да се облече само́ или да поиска помощ, ако не се справя. Целта при излизането от този етап е детето да развие самоконтрол без ниска самооценка, без да се срамува от себе си.

Провалът в разрешаването на кризата на този период води до чувство на съмнение в собствените възможности и прекалена зависимост от другия, ниско самочувствие или чувство за изоставеност (ако подкрепящ възрастен напълно липсва). Такова дете се опитва винаги да избегне конкуренцията, защото се страхува от провал или отрича провала. Друг неуспешен път е постоянната самокритика в зрелия живот. Неуспешното преминаване през този етап, закътването в дълбоките несъзнавани пластове на срам от себе си, е причина за множество прояви на проблемно поведение като гневни изблици, чести неконтролируеми смени на настроението, дълбоко съмнение в собствената ценност и компенсирането чрез прекалена самовлюбеност.

Трети етап: ИНИЦИАТИВА СРЕЩУ ВИНА

В периода 3 – 5 години детето е физически много активно. То се движи свободно и изпитва удоволствие от движението. Говори и изпитва удоволствие от речта, задава въпроси и иска да знае. Детето започва да се включва активно в дейности с други деца в детската градина или в игрите си. Така то се научава да планира и да инициира дейности с другите деца. Развива чувството, че може да ръководи и да участва в група. Детето се научава да формира цел.

Липсата на условия за това или подкрепа от страна на родителя води до чувство за вина у детето и то става по-скоро последовател на другите, отколкото инициатор. Това често е резултат от свръхпротективни родители. Изоставеното дете няма към кого да адресира въпросите си. Понякога то е третирано като досадно или глупаво, което го кара да мисли, че въпросите му са срамни или глупави. То често се обръща само към групата на други деца в неговата ситуация. Провалът в този стадий на развитието води до блокаж на творчеството и нежелание за знание.

Четвърти етап: КОМПЕТЕНТНОСТ СРЕЩУ МАЛОЦЕННОСТ

В периода 5 – 12 години детето се научава да използва езика пълноценно и развива символно абстрактно мислене (борави с цифри,

формира понятие за вечност и крайност). То развива специфични компетентности според индивидуалните си интереси и заложби. Групата на децата става много важна, защото детето за пръв път формира индивидуално значими приятелства. Това означава, че детето предпочита друго дете не заради компанията в играта, а заради индивидуалните качества на другото дете и може да толерира разделите с него (ваканции, пътувания), без те да нарушат приятелската връзка. Детската група и приятелствата стават източник на подкрепа и самочувстие. Детето има нужда от одобрението на другите деца. Това са наченките на потребността от вписаност в по-широка общност и развиване на гордост от принадлежността към нея. Достатъчно добрият родител насърчава усилията на детето да учи и да бъде инициативно в конкретни области, да си поставя цели и да участва в детската група.

Ако детето не е подкрепено в тази посока, то се чувства непродуктивно, некомпетентно и малоценно в сравнение с другите деца. Такова дете не може да реализира потенциала си и да развие специфични умения. То преживява света и обществото като прекалено изискващи и се отдалечава от тях, като в крайна сметка отпада (изолира се, дори излиза вън от закона и приетите стандарти на поведение).

Пети етап: ИДЕНТИЧНОСТ СРЕЩУ ОБЪРКВАНЕ НА ИДЕНТИЧНОСТТА

В периода на юношеството (12 – 18 години) индивидът прави изключително значимия преход от детство към зрелост. Този преход е белязан от физически и психологически промени. Юношите формират сексуална, социална, професионална идентичност: научават се да намират партньор, да се разделят, да остават във връзка; да бъдат с връстници, на напускат семейството, да общуват с родителите си по нов начин; да избират интимни партьнори и да се разделят с тях; да избират професия, хоби, продължаващо образование, политическа идеология; да започват да живеят самостоятелно. Тези избори са съпроводени с много експерименти, които им позволяват да тестват

своите граници и възможности. Те се научават да влизат в различни роли в зависимост от средата, в която се намират: усвояват поведения, подходящи за училище, работна среда, приятелска компания, интимна връзка, отношения с родители. Успешното излизане от този период е устойчиво чувство за собствената идентичност и идея за бъдещето.

Промяната в тялото (физическа, хормонална) е източник на дискомфорт и тревожност. Намирането на „своето място“ е съпроводено с много бунт и объркаността. Затова юношите често се държат враждебно или непоследователно. Това е тяхната **криза на идентичността**, по време на която те се опитват да изградят образ за себе си като отделни личности с цялата сложност на всички личностови аспекти: професионален, сексуален, социален и т.н. Ето защо юношите не искат да изглежда, че приличат на родителите си: те искат да бъдат различни, но още е трудно да дефинират това различие. Тази трудност намира израз в опозиционно поведение. Добрият родител разбира тази трудност и дава пример на детето си, без да налага волята си, а като позволява на детето да прави избори и да има личен живот.

Изоставените деца нямат определен постоянен възрастен, към когото да насочват своите въпроси, чийто пример да следват или отхвърлят. Както и при много деца, чиито родители не успяват да ги подкрепят в периода на юношеството, те се опитват да намерят отговор на въпроса „Кой съм аз?“ в **негативната идентичност**. Негативната идентичност е такава идентичност, която е в опозиция на всичко: детска престъпност, употреба на наркотици и алкохол, отпадане от училище, безразборно избиране на интимни партньори. Някои юноши могат дори да проявят симптоми на психично заболяване, докато преминават през тази криза. Други навлизат в така наречения **мораториум на идентичността**, което значи, че отлагат максимално вземането на решения и промените в живота си, защото се чувстват напълно неготови за това.

Шести етап: ИНТИМНОСТ СРЕЩУ ИЗОЛАЦИЯ

В периода 18 – 35/40 години човек се свързва интимно с партньор за по-дълго време. Качеството на връзката е различно, защото тя няма толкова експериментален характер като в периода между 12 – 18 години. Човек е готов да направи емоционална инвестиция в собствено семейство. Успешното преминаване през този етап означава способност за посвещаване на друг човек, сигурност в отношенията и загриженост за другия в контекста на запазване на собствената идентичност. Избягването на интимността и страхът от свързване водят до изолация и самота.

Седми етап: КРЕАТИВНОСТ СРЕЩУ СТАГНАЦИЯ

През периода от 35/40 до 65 години хората са направили избор на кариера, партньор и принадлежат към някаква общност. Това им позволява да дадат нещо на другите: продукт от работата си, деца, обществено значими постижения. Неуспехът в този етап е свързан с преживяване за стагнация и непродуктивност.

Осми етап: ЦЯЛОСТ (ИНТЕГРИТЕТ) СРЕЩУ ОТЧАЯНИЕ

След 65 години човек е направил изборите в живота си и прави равносметка. Ако тя е свързана с преживяване за завършеност на поставените цели, човек развива чувството за вътрешен баланс и интегритет. Ериксън смята, че човек има преживяване за непродуктивност и празнота, когато се чувства виновен по отношение на миналото и неуспял. Това води до отчаяние и безнадеждност, вместо до преживяване за мъдрост и приемане на факта за човешката крайност.

В теорията на Ериксън всеки етап има своето значение, а централно място заема именно процесът на изграждане на идентичност. Всеки нерешен предишен етап има своето отражение върху идентичността, както и объркването на идентичността води до трудности в адаптацията и общуването на зрелия човек. Ето как неуспешното разрешаване на развитийните задачи на отделните етапи влияе върху следващите:

							ИНТЕГРИТЕТ срещу ОТЧАЯНИЕ
						ГЕНЕРАТИВНОСТ срещу СТАГНАЦИЯ	
					ИНТИМНОСТ срещу ИЗОЛАЦИЯ		
Времева перспектива срещу обърквaне на времето	Самоувереност срещу неувереност в себе си	Експериментиране с роли срещу фиксирани роли	Подготовка за работа срещу парализа на дейността	ИДЕНТИЧНОСТ срещу ОБЪРКВАНЕ НА ИДЕНТИЧНОСТТА	Сексуална поляризация срещу бисексуално обърквaне	Лидерство и следване на лидери срещу обърквaне на авторитета	Обърквaне с идеология срещу обърквaне на ценностите
			ТРУДОЛЮБИЕ срещу МАЛОЦЕННОСТ	Идентификация на задачите срещу чувството на безполезност			
		ИНИЦИАТИВА срещу ВИНА		Очакване на роли срещу блокиране на ролите			
	АВТОНОМИЯ срещу СТРАХ, СЪМНЕНИЕ			Стремеж да бъдеш себе си срещу съмнение в себе си			
ДОВЕРИЕ срещу НЕДОВЕРИЕ				Взаимно признаване срещу изолация			

Ако в периода 5 – 12 години детето не е развило усещане, че то е компетентно и че полаганите усилия водят до успех, по време на юношеството то ще отказва и съботира участието си в дейности, свързани с компетентности именно поради развитото чувство, че то не може да се справи, че е неспособно, че няма смисъл. При деца, израснали в трудни условия без родители, развитите умения през този период би трябвало да се разглеждат през една положителна призма: напр. младежът има прояви на кражби и положителните умения в това поведение са наблюдателност, ловкост, бърза преценка на ситуацията, познаване на състоянията на хората и пр. Тези умения със сигурност биха били ценни и за други дейности и професии.

За специалистите тази теория е важна, тъй като обхваща целия период на развитие на човека и прави взаимовръзки между различните етапи на развитие. Тя дава възможност за определяне на началото във възрастта и причините за наблюдаван проблем и съответно как наблюдавания проблем може да бъде решен чрез връщане към дадената възраст и успешно преминаване (доколкото е възможно) през дадената житейска развитийна задача.

2. Джон Боулби и Теория на привързаността

Темата за отношенията на привързаност идва на дневен ред, когато е преминал първоначалният етап на оцеляване чрез близката връзка със загрижен възрастен и все повече се очаква детето да разгръща своята независимост спрямо първичните фигури на подкрепа и любов и да създава интензивни и разнообразни връзки с други хора.

Ако в хода на порастването естествените етапи на социо-емоционалното развитие са пропуснати и психичните структури не са организирани, се формират дефицити в отношенията с другите хора, които водят до чести загуби и провали в живота на тези индивиди. Разбирането за отношенията на привързаност се намесва, когато

боравим с вече формирани в най-ранното детство устойчиви модели за взаимоотношения, които трудно могат да бъдат променяни в живота на възрастните. Това е основното предизвикателство в работата на социалния работник с юношите, защото тук става дума за утвърдени вече модели на свързване със света. Усилията в този етап са насочени към вторично изграждане на алтернативни стратегии за влизане в близки отношения с партньор, въпреки невъзвратимите загуби от миналото, и създаването на среда около тях, която да е толерантна към дефицитите в начините им на свързване.

2.1. Привързаността и нейната природа

Провалите или успехите в способността ни да действаме като автономни индивиди в зряла възраст зависят основно от степента на близост, която сме постигнали в ранното си детство с основните фигури, които ни предоставят грижа и сигурност.

Физическото и емоционално съхраняване на индивида в началния етап от живота му изисква създаването на близка връзка с възрастен. За тази цел децата са снабдени с вродена система от поведения за адаптиране, част от които е системата от поведения на привързаност. Чрез нея детето активно търси и поддържа близка връзка със загрижен възрастен (*фигура на привързаност*). Обикновено това е майката. Основната функция на системата на привързаност е: а) да осигури физическа защита – детето непрекъснато държи възрастния близо до себе си и б) да снеме тревожността – детето ползва ума и чувствата на възрастния, за да разбере и да се успокои.

Според Джон Боулби (Bowlby, 1982/1969, 1973, 1980) търсенето на близост е вроден механизъм за регулиране на афектите (*първична стратегия на привързаност*). В непрекъснато взаимодействие с детето майката регулира (засилва или намалява) и подрежда (придава смисъл на) преживяванията му за опасност, предвидимост и доверие. Успешното постигане на тази функция по регулиране на афектите води до едно устойчиво чувство за *сигурна привързаност*.

Сигурната привързаност представлява усещане, че:

- ✓ светът е сравнително сигурно място, в което можем да оцелеем;
- ✓ можем да се доверим на някого, че ще ни закриля, подкрепя и разбира в трудни за нас моменти;
- ✓ можем да посрещнем успешно собствените си тревоги, както и рисковете и опасностите, които идват отвън;
- ✓ можем спокойно да изследваме света около нас и да научаваме нови неща;
- ✓ имаме готовност да разбираме и помагаме на другите в трудни за тях моменти.

За да се случи сигурна привързаност, Боулби смята, че фигурата на привързаност трябва да е способна да осигури три важни неща: 1) да присъства устойчиво в живота на детето, 2) да е достъпна за него в моменти на тревога и 3) да насърчава любопитството му към света. Въпреки че системата на привързаност е от значение главно в ранното детство, Боулби твърди, че тя остава активна през целия ни живот и се проявява особено силно в ситуации на заплаха.

2.2. Разстройства на привързаността и как те осуетяват автономизирането на децата

Невинаги обаче фигурата на привързаност е способна да изпълни функциите си по предлагане на сигурност и смисъл на преживяванията на детето. Провалите в близостта между детето и възрастния водят до преживяване у него за голяма несигурност (*несигурна привързаност*). Тази несигурност кара детето да придава на близостта с другите хора смисъла на наказание, отхвърляне, неудоволствие или на безпомощност, самота и обърканост. Близостта с възрастния изглежда или като непостижимо усилие (*стратегия за деактивиране – избягващ стил на привързаност*), или като заплащане на висока цена за осигуряване на близостта (*стратегия за хиперактивиране – тревожен стил на привързаност*).

Основната причина за изграждането на отношения на несигурна привързаност е фактът, че фигурата на привързаност непрекъснато създава обстоятелства на двусмислие в отношенията си с детето.

Така на един и същ стимул от средата, който разтревожва детето, майката реагира всеки път различно, веднъж със силна тревога, друг път с игнориране. Това създава голяма неяснота и объркване в преживяванията на детето и го кара да подхожда към другите с голяма предпазливост, да не им се доверява лесно, да ограничава спонтанността си, да проявява нерешителност, да не допуска истинска интимност и загриженост към тях и т.н..

Децата от институциите или програмата за приемна грижа са развили именно несигурна привързаност. Задачата на такива програми е да се идентифицират специфичните поведения и стратегии на привързаност, които детето е формирало и да се направи усилие да се минимизират пречките, които те създават пред неговото развитие. Оценката на привързаността не може да се случи през изследвания и тестове. За да се разбере смисълът, който детето влага във взаимоотношенията си с възрастния, е необходим дълъг процес на натрупване на впечатления чрез **активно присъствие в ежедневието му**. Обикновено стиловете на несигурна привързаност се проявяват през различни конфликти във взаимоотношенията на детето с околните. Близките съобщават за проблеми в отношенията, които всъщност се дължат на проблеми в поведението на детето. Когато близките биват научени как да разпознават и разбират тези поведения, те могат да създадат подходящи отговори, които да позволят свързване между тях и детето на ментално ниво (*способност за ментализиране*).

Емоционалната лабилност и нестабилността във взаимоотношенията с околните могат да се разглеждат като следствие от дефицити в способността за ментализиране. **Капацитетът за ментализиране** представлява способността да се разбира поведението на другите хора и собственото поведение от гледна точка на намеренията, които авторът на това поведение влага в него. Ако тази способност бъде ограничена или потисната, собственото поведение или взаимодействията с другите могат да се преживеят като объркващи или натоварващи и това да доведе до нарушения в регулацията на афекта и в представата за себе си като цялостен индивид (Fonagy et al., 2002).

Способността за ментализиране е вродено качество на човешкия мозък и следва специфична линия на развитие и съзряване на определени негови компоненти. Въпреки биологичната си природа обаче способността за ментализиране зависи от качеството на ранните връзки на привързаност и родителстване. Доказано е, че тази способност може да бъде сериозно нарушена от ранни травматични отношения и загуби, злоупотреба и малтретиране.

След като специалистите оценят проблемите в поведението на детето, могат да развият програми за работа с детето и семейството, в които те да се учат да развиват капацитета си да ментализират и да подобряват стратегиите си за свързване един с друг.

2.3. Оценка на дете с несигурна привързаност и отговорите на средата

Три са основните аспекти в социо-емоционалното функциониране на детето, които се наблюдават при оценката на стила на привързаност – внимание, емоции и мислене. Тези категории се оценяват, като се наблюдава поведението на детето във взаимоотношенията му с приемния родител или с други важни фигури от неговата среда.

На първо място се оценява **устойчивостта на вниманието** на детето или способността му да задържа задълго вниманието и интереса си върху конкретен обект или дейност. Децата с несигурна привързаност лесно губят интерес към заниманията, често сменят обектите си на интерес. В отношенията им с другите това се изразява в поведения като: трудно изграждане на приятелства с другите деца, децата с несигурна привързаност рядко имат приятели; трудно общуват с другите деца – общуването става главно през конфликти за надмощие, затова не са желани и често са изключени; трудно изслушват другите и не се съобразяват с изискванията им; непрекъснато се движат и телата им трудно остават в покой; в игрите често сменят една игра с друга.

Способността за **регулиране на емоциите** е втората важна характеристика, за която следим в оценката. Тя обозначава степента, в която детето съумява да овладее нахлулите в него чувства

на тревога. Децата с несигурен стил на привързаност имат големи затруднения в това отношение. Те се проявяват в разнообразни поведения: те лесно се разтревожват; не обичат промените в нещата и отказите на възрастния да изпълни веднага желанията им; в такива моменти реагират със силен гняв, чупят, хвърлят неща и нараняват другите или себе си; бързо сменят радост с плач и обратно. Неспособността да удържат емоциите си понякога се проявява в разнообразни телесни страдания и болести. В отношенията с възрастните или са прекомерно доверчиви към всички хора и не могат да разграничават близките от чуждите хора, или са твърде недоверчиви и не се заиграват лесно с възрастния. В игрите искат те да контролират ситуацията; очакват другият да ги следва; обичат да имат свои собствени играчки, които да не делят с други деца; очакват възрастният да има специално отношение към тях в сравнение с другите деца; много държат обстановката да не се променя; създават ритуали в срещите с тях; предпочитат повторения в игрите.

При децата с несигурна привързаност **способността за мислене** (ментализация и символизация) е силно ограничена. Трудността да се задържа вниманието върху обектите и заниманията с тях, породена от неспособност да се удържат непрекъснато връхлитащите го емоции, правят детето неспособно да се задълбочи и да подреди случващото се в поредицата от подобни ситуации от предишния си опит и така да му придаде смисъл. Мисленето и изказванията на тези деца обикновено са повърхностни, буквални и логически недобре организирани. Те трудно разпознават собствените чувства и тези на другите хора и трудно говорят за тях. Често такива деца имат забавяне в когнитивните си умения – говор, писане, смятане. В игрите или са пасивни и чакат възрастният да им предложи какво да правят, или преминават от игра в игра, като преобладава изразяването на емоциите през действия с нещата, но липсва фантазирането и изграждането на истории.

За да може да оцени детето, социалният работник наблюдава конкретни ситуации на взаимоотношения между биологичния/приемния родител и детето (или в работните сесии с него самия) и търси проявите на несигурна привързаност в поведението му спрямо него.

След това обсъжда наблюденията си с родителя и двамата изработват стратегии за поведение, които да водят към преодоляване на проявите на несигурна привързаност. Родителят или специалистът, влязъл в такава роля, трябва да е наясно с ключовата роля, която има в живота на детето, да предостави по подходящ начин опита си с преживяванията на възбуда и тревога и начините, по които умът ни им придава смисъл и ги превръща в знание и разбиране за другия и себе си.

Основната стратегия в поведението на ключовия възрастен с дете с несигурна привързаност предполага той да:

- Създава устойчиви и предвидими отношения с детето. Например, регулярно остава насаме с детето, играе с него, обсъжда вълненията, които възникват между тях, прави неща заедно с него.
- Отбелязва поведенията на детето и ги свързва с чувствата, като ги назовава в момента, когато те се изявяват. Например, „Сега си ядосан, защото...“. Придава смисъл на телесните и емоционални преживявания на детето.
- Прави връзка и посочва на детето предишни сходни ситуации и преживявания. „Спомняш ли си, когато...“.
- Насърчава свързването на конкретната ситуация с фантазни и абстрактни образи. „Представи си, че...“.
- Забелязва моментите на несигурност и тревога у детето и откликва с разбиране и съчувствие на тези преживявания. „Разбирам, че сега си уплашен/объркан...“.
- Демонстрира чрез изказвания и поведение, че включва детето в кръга на важните за него хора. „Винаги можеш да ме потърсиш за...“

Моделът на работа с дете с несигурна привързаност и неговото биологично или приемно семейство включва паралелен и непрекъснат процес на оценка и интервенции. Наблюдават се промените в поведението на детето по отношение на трите аспекта на привързаността – устойчивост на вниманието, регулиране на емоциите и капацитет за мислене. Оценява се способността на членовете на

семейството да ментализират заедно и индивидуално и се набелязват стратегии за отговор на средата на проявите на детето.

Интервенциите във фазите на оценка и работа имат игрови характер и проследяват как членовете на семейството се свързват помежду си в ситуация на игра. Наблюдаването на процеса на взаимодействие в игрите е също толкова важно, колкото и обсъждането на продуктите от тези игри.

Традиционните начини, по които обществото е гледало на хората с поведенчески проблеми, са като се е опитвало да коригира поведението им, да го санкционира и възпира. Особеностите в поведението са разглеждани като диагнози, нуждаещи се от лечение, или като нарушения, които следва да бъдат наказани. Този отговор на средата се е основавал на разбирането за този тип поведенчески различия като отклонение от общоприетата в обществото норма на поведение, като девиации, които трябва да бъдат поправени. Провалите в този отговор на средата водят до възглед за тези хора като непоправими и безнадеждни и те биват изолирани в социални домове, болници и други рестриктивни заведения до края на живота им. Така обществото губи ценния принос на тези хора и зачерква човешки съдби.

Съвременната социална работа е наясно с природата на дефицитите във взаимоотношенията при тези хора и непоправимите загуби, които те търпят от трудните връзки на привързаност, през които са се формирали в ранното си детство. Става ясно, че тези хора ще останат през целия си живот странни и особени в начина, по който живеят. Рисковете за тях винаги ще бъдат по-големи и ще водят често до сериозни провали в живота им – зависимости от вещества, престъпно поведение, провалени интимни отношения, лошо родителстване, психични страдания, изключване и др.

Това, което разбирането за привързаността подсказва и социалният работник може да направи обаче, е да работи за нормализиране на тези поведения така, че детето да започне да гледа на своите особености като на различие, а не патология, и да го насърчава да намира отношения, които да му носят удовлетворение.

Друга важна задача на социалния работник е да работи със средата на това дете – родители, приемни родители, близко обкръжение, учители и възпитатели – по начин, който да отмени доминирането на възрастния и да замени това му поведение с прояви на интерес към детето, толериране на неговите особености, насърчаване на себеизразяване и осмеляване, мислене и планиране заедно с него на бъдещето му и поведенията, които ще го доведат до това бъдеще. Този съвременен подход в социалната работа към децата с несигурна привързаност се нарича *социално включване* и се противопоставя на *институционализма*, който действа чрез санкциониране, изключване и изолация.

Социализиращият подход улеснява включването на тези хора чрез разнообразни програми за подкрепа на хора с рисково поведение, чиято цел е да посрещнат последиците от такова поведение и да намалят тежестта им. Той поставя хората с несигурен стил на привързаност във връзка с разнообразни възможности за преодоляване на дефицитите във взаимоотношенията им, като ги насочва към психотерапевтични услуги и оставя на тях избора да предприемат стъпки за промяна в начина си на функциониране.

НОУ-ХАУ ЦЕНТЪРЪТ ЗА АЛТЕРНАТИВНИ ГРИЖИ ЗА ДЕЦА е междудепартаментна структура в Нов български университет, която работи за реализирането на мисията на университета „да поставя в служба на обществото своя академичен потенциал и да реагира на социалните и икономическите промени, като участва в тях със свои проекти, академични програми и изследвания“. Екипът на центъра се стреми да създава култура на партньорство и диалог между всички участници в процеса на развитие на политики и практики за детето и семейството. http://knowhowcentre.nbu.bg/

ГАЛИНА МАРКОВА е ръководител на „Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца“ в Нов български университет. Центърът предлага консултации и прави изследвания в областта на детските права, както и развива иновативни подходи, които гарантират качествена грижа за деца и семейства в общността и стимулират развитие на общности.

Галина Маркова има магистърска степен по клинична социална работа (Нов български университет) и докторска степен по клинична социална работа от Програма по социална работа в Колеж „Смит“, САЩ (Smith College School for Social Work). Темата на дисертационното ѝ изследване е свързана с психологически характеристики на майки, чиито деца се отглеждат в институции. Нейни области на интерес и експертиза са: детски права, интегриране на маргинализирани ромски групи, оценка на програми, изследване в хода на действието. В изследователската си работа включва членове на маргинализирани групи, за да бъдат интегрирани знанията, получени от подобни проекти в развитието на услуги в общността за деца и семейства. Галина Маркова прави изследвания, преподава и супервизира студенти и практици в социалната сфера. Преподава социална работа в Нов български университет в продължение на 25 години.

АНТОАНЕТА МАТЕЕВА е магистър по клинична социална работа (Нов български университет) и доктор по психосоциални изследвания (Университет на Западна Англия, Великобритания). Има специализации в областта на групово-динамичната работа и системния коучинг. Практикува индивидуална и групова супервизия, организационно консултиране, оценка и мониторинг на програми, служби и услуги в социалната и образователната сфера. Участвала е в оценката на политиките за деинституционализация на деца и лица с ментални и психични увреждания и в редица проекти за реформа в социалните, образователните и психичноздравните политики и практики. Понастоящем работи като изследовател в „Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца“ към НБУ и като преподавател в магистърски и бакалавърски програми по социална работа в НБУ. Член е на международни организации като OPUS, ISPSO, GDDG / ÖAGG (Австрия).

РАДОСТИНА АНТОНОВА има магистърска степен по психология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и докторска степен по социология към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Работи като изследовател и координатор на проекти в „Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца“ в Нов български университет. Тя има повече от 20-годишен професионален опит в директна работа, разработване, внедряване и оценка на различни методи за превенция, интервенция и терапевтична работа сред уязвими групи като ромски общности, проституиращи жени и мъже, LGBTQIA общност и хора с интелектуални затруднения. Автор е на над 20 научни публикации в български и международни списания, между които и British Medical Journal.

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

НОУ–ХАУ ЦЕНТЪР
ЗА АЛТЕРНАТИВНИ ГРИЖИ
ЗА ДЕЦА, НБУ

ISBN 978-619-233-304-1 (печатно издание)
ISBN 978-619-233-305-8 (електронно издание)